

І.Б.Гирич*

М.ГРУШЕВСЬКИЙ І І.ФРАНКО: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

М.Грушевський та І.Франко – найплідніші й найактивніші співробітники Наукового товариства імені Шевченка – спільно працювали над розбудовою української науки. Чи були вони товаришами або антагоністами в сфері громадсько-політичної діяльності й в особистих взаєминах? На підставі ще не введених у науковий обіг щоденникових записок М.Грушевського 1904–1910 рр. автор намагається дати відповіді на ключові питання відносин між ученими: періодизувати їхні стосунки, з'ясувати причини потеплень і охолоджень на різних етапах співпраці, розглянути діяльність М.Грушевського й І.Франка на тлі тогочасного суспільного життя, впливів його визначних представників (О.Барвінського, М.Драгоманова, О.Кониського та ін.). Автор доходить висновку про суттєвий вплив М.Грушевського на І.Франка й навпаки, про обопільну зацікавленість у праці в тандемі в період між 1897 та 1906 рр. На думку автора, саме хвороба І.Франка (1907–1916 рр.) справила вирішальний вплив на погіршення його стосунків із М.Грушевським.

На сьогодні тема взаємин М.Грушевського й І.Франка втратила ту актуальність, яку вона мала на початку 1990-х рр., коли необхідно було позбуватися вузькосоціологізаторської спадщини комуністичної ідеології, яка намагалася вселяю підкреслити розбіжності між двома великими вченими, розвести їх по діаметрально протилежних вигаданих таборах: М.Грушевського приписати до «буржуазних націоналістів», а І.Франка – до «революціонерів-демократів». Зараз нікого не треба переконувати в абсурдності таких тверджень, які з боку українських радянських учених серед іншого були зумовлені й благими намірами – зберегти І.Франка в пантеоні офіційно визнаної більшовиками української культури¹. Для цього можна було пожертвувати іншим класиком, істориком М.Грушевським. Дотримуючись тези про спільність прагнень обох велетів науки й культури, довелося б викреслювати з офіційно затвердженого канону й одного, і другого, а це, безумовно, надзвичайно збіднювало б нашу культурну палітру. Тому навіть такий чудовий знавець стосунків двох учених, як М.Возняк², що знав про всі перипетії цих взаємин із перших рук, особисто, змушений був підігравати комуністичній ідеологічній машині.

«На щастя» для підрадянської української інтелігенції І.Франко не дожив до української революції, а тому не взяв активної участі в керівних структурах ЗУНР, натомість М.Грушевський став провідною фігурою в національній революції на Наддніпрянщині, а, отже, за комуністичною термінологією – «українським буржуазним націоналістом». Звичайно, і у І.Франка не було все гаразд – його два сини були активними учасниками визвольних змагань. Але на цю інформацію було накладено табу, у результаті сконструйований більшовиками образ «Великого Каменяра» не постраждав.

Власне, за часів сталінізму партійним ідеологам не варто було перейматися відсутністю логіки в деяких твердженнях, шукати доказову базу й т. п. Ідеологічна машина твердого тоталітаризму не дозволяла будь-яких відхилень від генеральної лінії й сумнівів у разі і назавжди визначеній трактовці подій української історії. Інша річ, коли настала хрущовська відлига, і виникла потреба доведення тези про антагонізм між І.Франком і М.Грушевським. Окрім критичних

* Гирич Ігор Борисович – канд. іст. наук, завідувач відділу джерел ХІХ – початку ХХ ст. й сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

оцінок І.Франком останніх томів «Історії України-Руси», власне, інших письмових доказів незгоди між ученими радянське літературознавство не мало. І тут стали в пригоді складні взаємини між членами родини Грушевських і Франків, про які розлого й, очевидно, не без замовлення з боку СРСР написала у своїх спогадах донька Івана Яковича – Анна Ключко. Побутові незгоди й тертя між двома сусідами по львівському життю в них витлумачувалися як світоглядні розбіжності.

У відповідь на спогади А.Ключко³, на які спиралися радянські франкознавці І.Басс, О.Білецький, О.Кисельов, О.Дей⁴, з'явилися дуже докладні статті Л.Винара і В.Дорошенка в «Сучасності»⁵, які можна й сьогодні розглядати як найоб'єктивніше дослідження теми взаємин І.Франка й М.Грушевського. В.Дорошенко цілком слушно розглядає їх як соратників, побратимів у спільній праці з розбудови української науки й культури. У цьому ж напрямку тому досліджували й ті грушевськознавці, що гуртувалися навколо журналу «Український історик». Багато про плідну співпрацю І.Франка й М.Грушевського написав голова Українського історичного товариства Л.Винар і його заступник по товариству О.Домбровський⁶. Хоча паралельно продовжує існувати й версія стосунків між ученими з перспективи погляду І.Франка останніх років життя⁷. Нові досліді й друковані архівні матеріали, зокрема видане Г.Бурлакою⁸ листування І.Франка й М.Грушевського, не лише підтверджують висновки В.Дорошенка, але й значно розширюють джерельну базу для поглибленого студювання зазначеної теми.

Між тим низка нюансів взаємин, різниць і подібностей в оцінках політичних подій, поглядів на наше минуле залишаються ще не до кінця з'ясованими. Ми лише оглядово порушимо кілька найголовніших проблем. Спробуємо також подати можливу періодизацію взаємин І.Франка й М.Грушевського, що були викликані суспільно-політичними й особистими моментами.

Перший період умовно можна датувати початком 1890-х рр. – другою половиною 1894 р. Часом, коли стало відомо про переїзд М.Грушевського до Львова й перші взаємні рефлексії І.Франка й М.Грушевського на етапі відсутності особистих контактів і знайомства. Закінчується він переїздом М.Грушевського до Львова й очоленням «історично-філософічної» секції та редагуванням «Записок НТШ». Тоді, по кількох перших місяцях перебування в Галичині, відбувається їхнє особисте знайомство.

Другий етап – 1895/1897–1906/1907 рр. – період найбільшого зближення вчених і активної тісної співпраці на ґрунті Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) й «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ), особливо з моменту очолення М.Грушевським товариства. Це був час їхнього спільного бачення політичного й громадського розвитку українського життя, період найбільшого творчого злету І.Франка й надзвичайної активності, як ученого й організатора наукового життя, М.Грушевського. Закінчився він перенесенням львівських інституцій до Києва й першими симптомами хвороби І.Франка.

Третій період ми датуємо 1906/1907–1916 рр. Він характеризується охолодженням стосунків, що було викликане не стільки різницею в ідейних, культурних чи естетичних настановах, а передусім важкою хворобою І.Франка, неможливістю далі продуктивно працювати. У міру її загострення відбувалася й ескалація його взаємин із М.Грушевським. І.Франко поволі відходить від співпраці в НТШ та ЛНВ і взагалі від активної літературної й громадської праці.

Перший період взаємин. Від радикалізму до народовства

У перший період на стосунки між обома представниками національного громадського життя по різні береги Збруча почасти впливали незалежні від них по-

літичні обставини. Обидва належали до протидіючих сторін. М.Грушевський – до табору консерваторів-народовців (барвінцуків); І.Франко був драгоманівцем і радикалом. Тому приїзд першого до Львова сприймався І.Франком передусім як значне підсилення народовської партії. У листах до М.Драгоманова він досить неприхильно відгукується про М.Грушевського як про літератора, критикує його як письменника. На запит М.Драгоманова, кого він матиме проти себе як опонента, І.Франко 9 серпня 1894 р. писав: «Про Грушевського я не знаю багато. Він дебютував у нашій літературі декількома новелами з підписом Михайло Заволока й навіть написав був роман (насправді повість, яка за життя М.Грушевського так і не була видана – І.Г.) «Свої й чужі» – річ зовсім слабу. Щодо політичних поглядів, він, здається барвінщанин, і отсе недавно, восени минулого чи весною сього року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, у числі тих підписів був і його підпис»⁹.

Про кандидування М.Грушевського на кафедру у Львівському університеті І.Франко знав ще раніше, про що й повідомляв М.Драгоманову в середині січня 1893 р. Саме тоді в «Ділі» з'явилася глава його кандидатської праці з історії Київської землі. Франкове зауваження щодо М.Грушевського в цьому листі так само витримано в неприхильному тоні, що викликано було, очевидно, загальним негативним ставленням М.Драгоманова до О.Барвінського й В.Антоновича¹⁰. Із присмаком негативізму І.Франко пише про М.Грушевського й наприкінці 1894 р., нагадуючи М.Драгоманову про виступ М.Грушевського на похороні О.Огоновського, в якому він сказав, що ім'я небіжчика «славне й дороге і на Кавказі, і над Чорним морем»¹¹.

М.Грушевський також повинен був ставитися до І.Франка стримано, бо мав від очільників Старої громади О.Кониського й В.Антоновича настанову остерігатися «Рудого» (псевдо І.Франка) як людини, яка може зіпсувати весь лад у справі польсько-українського порозуміння, і яка є ледь чи не найбільшим ворогом О.Барвінського – лідера всіх галицьких українців. Судячи з листів до О.Кониського й В.Антоновича¹², на початку своєї громадської діяльності в Галичині М.Грушевський дотримувався ідейних настанов керівників київської Громади щодо спільного фронту наддніпрянських громадівців і галицьких народовців. Проте вже досить скоро, розібравшись у львівських обставинах, він здійснив політичну переорієнтацію, намагаючись з'єднати більшість народовців із радикалами й скасувати угодовський курс стосовно поляків. Це М.Грушевському незабаром вдається, і в особі І.Франка на галицькому терені він одержує найбільшу творчу силу.

Цікаво, що спроби знайти порозуміння з радикалами М.Грушевський робив і до початку викладання у Львівському університеті, тобто за часів, коли його сприймали ще твердим барвінцуком. У політиці він пропонував центризм, працюючи на полівіння соціальної програми народовців. Це, власне, був курс на дотримання середньої лінії між позиціями О.Барвінського й М.Драгоманова. Ще взимку 1894 р. М.Грушевський намагався переконати О.Барвінського шукати порозуміння з драгоманівцями І.Франком і М.Павликом, але одержав від голови народовців відсіч. О.Барвінський писав, що стоїть «принципально при тім, що з радикалами нашими, так як вони ведуть лише агітаційну політику, при тім стараються всюди ділати на розбиття народовців, безоглядно нападають на наші товариства (доволі згадати про напасти Драгоманова, Франка і Павлика на тов. Шевченка) до того поставили собі метою підорвати всяку віру між народом, а довести до повного безвір'я (а [залишити] простий народ без усякої віри – се ж завірюха!), – годі в'язатися в яку-небудь спілку, хоч би союзної лівиці»¹³. Так само О.Барвінський відмовлявся допомогти І.Франкові (на прохання М.Грушевського) в справі професорування у Львівському університеті. «Виймати каштани з жару для радикалів» він відмовився¹⁴.

Ідея про об'єднання радикалів із народовцями виникла в М.Грушевського після його поїздки до Чернівців, а можливо, і від перших львівських вражень. Принаймні на Буковині він мав із цього приводу розмову зі С.Смаль-Стоцьким – лідером буковинських народовців, який погодився з думкою М.Грушевського, що змовницька тактика О.Барвінського, позалаштункові переговори з окремими особами позбавляє українську справу можливості спертися на широкі маси нової генерації українців. С.Смаль-Стоцький писав М.Грушевському: «Барвінському треба доконечно вийти з потаємного закутка, треба поставити наші змагання ясно перед людей, бо тільки тим чином громада побільшає й скріпиться»¹⁵. Отже, виходить, для М.Грушевського у першу чергу І.Франко – головний радикал, був тією ключовою фігурою, за допомогою якої він хотів поставити культурно-громадську справу на широкий ґрунт. М.Грушевський закликав «коломийських радикалів» залишити свої «скрайні змагання і протипопівські настрої» й долучитися до народовців. Проте С.Смаль-Стоцький сумнівався, уважаючи, що якщо радикали й наважаться пристати до народовців, то лише на позиціях, що їх обстоював Ю.Романчук, який напередодні розійшовся з О.Барвінським і займав у питанні «нової ери» середню між радикалами й народовцями позицію¹⁶. Тобто, був природним союзником М.Грушевського.

Те, що І.Франко розумів необхідність утворення широкої бази для розгортання національного руху, визнавав і С.Смаль-Стоцький, відзначаючи його перемену в ставленні до власної наукової продукції: «Нарешті удостоївся я від Франка похвали за граматику – я, котрого він зрештою вважає трохи не ідіотом»¹⁷. Чернівецький університет був місцем, де І.Франко також міг відбути свою габілітацію, а далі шукати місце на історико-філософському факультеті Львівського університету. Саме цим шляхом пішов О.Колесса, який за час деканства С.Смаль-Стоцького у 1895 р. був габілітований на професора в Чернівецькому університеті, а згодом, по смерті О.Огоновського, перевівся до університету у Львові.

Проблема професорування у Львові й керівництва Науковим товариством імені Шевченка вимагала від М.Грушевського (поза його бажанням) активно ангажуватися в галицьку політику. Наукові проблеми тоді тісно перепліталися з проблемами суспільно-політичними. Товариство фактично було науковим органом народовців. Тому будь-який співробітник НТШ мав, на думку очільників народовців, поділяти їхню політичну програму. Між тим здібніші співробітники, передусім І.Франко, були, як правило, на боці молодих радикалів, і тому М.Грушевському йшлося, аби залучити нові сили для наукової праці, про узгодження курсу тієї політичної сили, яка стояла за закликанням його на університетську кафедру.

Здійснити злиття радикалів із народовською партією йому не вдалося. Проти цього активно виступали О.Барвінський і головний натхненник І.Франка – М.Драгоманов. М.Грушевський тоді намагався вплинути на В.Антоновича й О.Кониського, аби добитися підтримки в справі реформування галицької політики, і перш за все знайти можливість тиску на О.Барвінського з боку осіб, які, власне, і організували польсько-українську угоду 1894 р. з Києва.

Розуміючи необхідність компромісу між крайніми позиціями, М.Грушевський почав схилитися до групи Ю.Романчука. Але не знайшов порозуміння з боку О.Кониського, який у жовтні 1894 р. на загальних зборах НТШ закликав до продовження лінії О.Барвінського (він не вірив у щирість Ю.Романчука й боровся спілку останнього з В.Шухевичем та союзу того з І.Франком¹⁸).

За місяць О.Кониський повертається до пропозиції М.Грушевського робити ставку на союз Ю.Романчука, І.Франка, М.Павлика замість того, аби підтримувати «чистих» народовців О.Барвінського. Цю візію М.Грушевського він знову відкидає: «Знаєте мою думку про потребу опозиції – розумно-реальної, але ж з

ким її робити? Чи не з Шумилом [Павликом] або з Рижим [Франком], з людьми, у котрих і на макове зерно нема щирости? Я певен, що оті, що прохали Вас стати на чолі – ніщо більш як Юліанові [Романчукові] заходи... Перед виборами йому треба повалити Ратая [Барвінського]. От він під впливом чисто егоїстичних рахунків і кинувся через таких підступних людей, як Шумило і Рижий – «позискати» Вас... Ні! Нехай без нас»¹⁹.

О.Кониський був переконаним супротивником І.Франка, уважаючи, що саме завдяки О.Барвінському, його домовленостям із поляками, галицькі українці за 4 роки «нової ери» добилися більше, ніж за останні 35. І.Франкові ж, як людині й політичному діячеві, він не вірив. «Я йому ні в чому не йму віри, – писав О.Кониський у листі до М.Грушевського. – Сила фактів довела, що се людина цілком неморальна, завжди вдатна зрадити, «предать и продать», і ніколи, ніколи він ліпший не стане, бо така вже атмосфера навкруги»²⁰. О.Кониський мав власний досвід взаємин із І.Франком, коли в 1880-х рр. перебував у Львові й редагував «Правду». Тому в його оцінках багато особистого й суб'єктивного.

Ішлося, очевидно, про особливу Франкову вдачу, тримання його особняком у галицькому суспільному житті й систематичні переміни у відносинах із очільниками цього життя. Будучи ревним прихильником М.Драгоманова, по його смерті він розчарувався в багатьох ідеях першого українського політика європейського зразка. Зв'язавши себе різними домовленостями з антагоністами М.Драгоманова – лідерами київської Громади В.Антоновичем і О.Кониським – І.Франко, зрештою, зіпсував стосунки й з ними. Недовгою була й спілка з Ю.Романчуком, що скінчилася відомим віршем «Сідоглавому». Багаторічне приятелювання з М.Павликом також завершилося довголітньою ворожнечею й взаємними нападами. Та, власне, і тривала дружба з М.Грушевським закінчилася розривом і публічними випадками І.Франка проти голови НТШ.

Мав рацію О.Кониський, що причина була не стільки у І.Франкові, скільки в особливостях галицького суспільно-політичного клімату, який плодив один особистісно-громадський конфлікт за іншим, збільшуючи до безкінечності мікроворогування між постатями, що коренилося в амбіціях і марнославстві. Причому часто-густо недавні друзі й однодумці ставали затятими опонентами й навпаки. З О.Барвінським ворогував В.Шухевич, хоча вони й належали до однієї партії. Своєю чергою В.Шухевич спочатку прихильно ставився до М.Грушевського, а згодом став його найзапеклішим опонентом. К.Студинський, навпаки, на початку 1900-х рр. опонував М.Грушевському, а в 1920-х рр. був його найщирішим приятелем. Подібних прикладів можна наводити безліч. Свідчать вони більше про те, що в цих взаємних звинуваченнях годі дошукатися правоти однієї зі сторін.

У питанні обрання І.Франка на кафедру мови до Львівського університету О.Кониський, на відміну від О.Барвінського, підтримував думку М.Грушевського²¹. Та й сам новоспечений професор намагався мати в особі І.Франка свого університетського колегу. Наприкінці 1894 р. ректор М.Бобжинський включив М.Грушевського разом із польськими професорами А.Каліною й Р.Пілятом до габілітаційної комісії в справі іспиту І.Франка. Польські професори повели обструкцію українського літератора, заявивши ректорові, що не в змозі через некомпетентність оцінити рівень наукової підготовки кандидата. М.Грушевський таку готовність відразу висловив²². Та, попри нібито вдалий початок габілітаційної кампанії в середині 1895 р., стало відомо, що освітнє міністерство у Відні не затвердить І.Франка навіть на доцента.

М.Грушевський не дослухався наполегливих порад старших товаришів. Він діяв за власним планом. Ліпшого співробітника для НТШ, ніж І.Франко, у Львові годі було відшукати. Тому, коли відбулася рокировка на владному олімпі в то-

варистві (1897 р.), і О.Барвінський поступився місцем голови М.Грушевському, Михайло Сергійович ужив усіх заходів, аби перетягти І.Франка на постійну посаду в НТШ. Благо, випадок допоміг. І.Франко розсварився з поляками через статтю в газеті «Die Zeit» про А.Міцкевича – «поета зради», і залишився без стабільних засобів для існування. Із приводу нарікань на поляків через нападки на І.Франка, і бажання нового голови бачити підпис І.Франка серед членів товариства під відозвою із закликом до збору коштів на НТШ, О.Кониський не підтримав свого учня. Він писав, що очікував від І.Франка такого типу «очорнителівський твір». Так, поляки вчинили «по-грубіянські», але заплатили його ж, Франковими, «грішми». «Я згоден, – писав Перебендя (О.Кониський), – що в годину поривання роспуки (значить у психозі) все те можна сказати, може й написати, але се тільки сума всего того, що Франко писав про русинів часточками за всі 20 р. Значить, се не психоз. Се просто шило вилізло з мішка. Я гадаю, що се ще не край, буде ще щось!»²³.

М.Грушевський не погодився з присудом О.Кониського. «Ви занадто вже нападаєте на Франка, я з ним в товаристві маю діло вже третій рік і ще не разу не посварився», – відповів у листі історик²⁴. Та певну рацію з приводу нестабільного психологічного стану І.Франка О.Кониський, схоже, мав, коли взяти до уваги дальші взаємини М.Грушевського й І.Франка.

Особиста вдача вчених та її вплив на взаємини

Наскільки близькими були у взаєминах І.Франко й М.Грушевський? З одного боку, саме М.Грушевський запропонував І.Франкові будуватися на своїй садибній ділянці, що навряд чи зробиш для людини, яка не є тобі близькою за характером і почуваннями. З іншого – відомо, що таке спільне життя не було приемним нікому. Є багато свідчень про прохолодність у взаєминах, суто діловий характер співпраці, відсутність якоїсь особливої задушевності й інтимності в стосунках. Можна казати про прагматизм і взаємне матеріальне та духовне зацікавлення. Водночас відчувався респект і рівноправність сприйняття на рівні думової творчості й громадської праці.

Цікаво, що протягом усього періоду взаємин, навіть найтепліших у 1897–1905 рр., М.Грушевський ніколи в листах не звертався до І.Франка зі словами «Дорогий» чи на ім'я та по батькові, як це було протягом майже 20 років із О.Олесем, 10 років із В.Доманицьким, О.Кониським, І.Джиджорою або 5 років із С.Єфремовим. До І.Франка він звертався лише «Високоповажаний пане докторе» та «Високоповажний Добродію». Тим самим відповідав і І.Франко – «Високоповажний пане професоре». Лише в одному листі за 1898 р. він звертається «дорогий друже»²⁵. У листі під час відомого конфлікту з приводу Франкових псів, М.Грушевський в емоційному запалі розкриває своє інтимне ставлення до Івана Яковича, додаючи до шаблонної вступної фрази «мій найблизший Товаришу в роботі суспільно-національній і Приятелю»²⁶. Отже, на першому місці виступав чинник культурно-громадський, і лише на другому – особистий.

І все ж, можна припустити, більший душевний сантимент у взаєминах мав М.Грушевський до І.Франка, а не навпаки. Навіть побіжний підрахунок показує, що Іван Франко – найчастіше згадувана особа в щоденнику М.Грушевського за 1904–1910 рр. Про нього йдеться в більше ніж 200 поденних позиціях. Цей показник у кілька разів випереджає згадування всіх інших осіб, навіть родичів М.Грушевського. На всі зміни в поведінці І.Франка М.Грушевський реагував надзвичайно сильно й емоційно. Приміром, коли він дізнався про ляпас в обличчя І.Франка від В.Левицького, професор записав у щоденнику: «Я почув фізичний біль, почувши се! Страшні люде! Так як би міні хтось зробив якусь болючу образу!!!»²⁷.

Можна припустити, що як інтелектуала М.Грушевський шанував І.Франка вище, ніж І.Франко М.Грушевського. У листі від 20 жовтня 1906 р. львівський професор кваліфікує Івана Яковича як «поета-психолога»²⁸. Натомість І.Франко в листі до А.Кримського, написаного майже рівночасно з тим листом, де звертався до М.Грушевського «дорогий друже», так пише про голову НТШ: «Про вплив Грушевського на мою літературну діяльність не можу Вам нічого сказати. Ані його твори ні в чім не були для мене взірцем, ані його знання літератур не є таке, щоб я міг дечим від нього покористуватися. Чи мав я який вплив на нього, сього також не можу сказати»²⁹.

І.Франко був митцем у науці й науковцем у поезії. В його особі поєднувалися два малосполучувані таланти: раціоналіста й майстра художнього сприйняття дійсності. І.Франко був не лише поліглотом, але й енциклопедистом-гуманітарієм, європейцем за способом мислення й світовідчуттям. М.Грушевський натомість, маючи нахил до красного письменства, не був майстром прози, а скоріше вправним ремісником (коли не брати до уваги його новели). Він це знав, і не міг не відчувати у цьому компоненті переваги І.Франка.

М.Грушевський був дуже талановитим публіцистом, але прийшов до публіцистики з науки, натомість для І.Франка публіцистика була рідною стихією, із неї він починав свій шлях у літературі. Він був неперевершеним полемістом софістичного складу. Міг довести будь-яку, навіть протилежну тезу, якщо цього вимагали обставини. Коли М.Грушевський запрошував І.Франка до себе додому на прослуховування своїх газетних і журнальних статей на суспільно-політичні теми, то робив це не стільки заради ознайомлення свого колеги, як задля порад із приводу логіки доведення, стилістики подачі та ясності мови. Для М.Грушевського І.Франко був експертом, метром публіцистичного жанру, погляди якого багато важили для професора. І.Франко був більше обізнаним у сучасній літературі, ніж М.Грушевський³⁰. Для нього польська й німецька були рідними мовами. Для М.Грушевського ж рідною була хіба російська, із класичних мов він кохався в латині.

З іншого боку, М.Грушевський був людиною великих проєктів, він ставив перед собою надзавдання – написання фундаментальної історії України та української літератури. До цього він почав готувати себе зі студентської лави. І.Франко ж працював, як правило, у малих і середніх формах, він був чорноробом літературного процесу, брався за будь-яку тему й проблему, коли цього вимагали обставини й соціальне замовлення. У листі до А.Кримського він писав: «У науці і публіцистиці я був і, мабуть, усе буду тільки дилетантом. Мене тягне сюди і туди, я силкуюся пізнати се й те питання, а коли берусь писати про нього, так се головне для того, що ніхто компетентніший про нього не пише. Я більш популяризатор, ніж оригінальний учений... В свої наукові і публіцистичні праці я вношу свій темперамент і сим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань у людей, що досі й не підозрювали сих питань»³¹.

М.Грушевський потребував І.Франка не лише як найголовнішу літературну силу НТШ, але і як соратника в боротьбі з різноманітною опозицією в товаристві, як дорадника в культурній і громадській праці. І.Франко натомість убачав у М.Грушевському людину, яка давала йому заробіток і можливість існувати його великій родині. Такого заробітку ні до, ні після він уже не мав. Існувала між ученими й спільність на ідейному ґрунті, однакове бачення перспектив національного відродження в ділянці культури й політики.

Водночас М.Грушевський, користуючись фантастичною працездатністю І.Франка, змушував його працювати не лише на творчій ниві, але й виконувати величезний обсяг технічної роботи: читати коректуру, правити рукописи, укладати покажчики, редагувати силу-силенну різних матеріалів, що проходили через ЛНВ і НТШ. І.Франко через свій характер не міг відмовитися від низ-

ки замовних статей і рецензій, від підписування різних відозв, укладених М.Грушевським. Це дало привід говорити, особливо під час хвороби літератора, про «експлуатацію» й використання з боку історика.

За рисами характеру І.Франко достатньо надавався для такої «експлуатації», він був схильний коритися авторитетові й слідувати у фарватері настанов М.Грушевського. Чому це відбувалося? Здається, основною причиною було його незмінно непевне матеріальне становище, вічне безгрошів'я, необхідність пошуку засобів для утримування численної родини. Втративши підтримку, у т. ч. й матеріальну, в особі М.Драгоманова, І.Франко одержав досить широке матеріальне сприяння від М.Грушевського, який не мав проблем у грошах, і за мірками галицьких українців був людиною достатньо заможною. М.Грушевський, запросивши І.Франка до роботи в НТШ, забезпечив його постійною платнею. А раніше І.Франко одержував лише гонорари за друковані на шпальтах «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника», «Етнографічного збірника» та ін. видань товариства праці.

У 1898 р., коли відзначалося 25-річчя літературної діяльності І.Франка, М.Грушевський організував збір коштів для нього. Як людина практичної вдачі М.Грушевський, оцінивши потужний талант І.Франка, власне взяв на себе піклування про фінансовий бік життя письменника й ученого. Власне, лише після цього побутове становище І.Франка нарешті стабілізувалося, він мав постійну оселю й забезпечену невеликим, але надійним заробітком, працю. Тому цілком логічним виглядає побудова вілли І.Франка на ґрунті, купленому М.Грушевським для себе.

Очолити НТШ, М.Грушевський перебрав на себе й функцію політичного провідника, активно включившись у галицьку й наддніпрянську політику. І.Франко ж, навпаки, здобувши в особі М.Грушевського протектора, відійшов від активної політики й зосередився на суто наукових і мистецьких проблемах. Він цілковито покладався на думку професора та його візію суспільно-політичного життя. М.Грушевський переходив в опозицію до опортуністичної позиції націонал-демократичної партії – в опозицію переходив і І.Франко³². М.Грушевський потребував підтримки ендеків, коли переносив свою діяльність на Наддніпрянщину, і тимчасово замирявся з К.Левицьким і ЦК партії («тіснішим комітетом») – на те ж приставав і І.Франко. М.Грушевський уважав приватні гімназії в Галичині важливішим, аніж національний театр, здобутком – із цим погоджувався й І.Франко. Коли І.Франко зблокувався з М.Грушевським на ґрунті співпраці в НТШ, він відразу збайдужів до активної політики й перестав відігравати ту активну суспільну роль, яку відігравав у свій драгоманівський період життя. Апатія І.Франка до суспільного життя після 1905 р. часто доводила М.Грушевського до відчаю, і він писав у щоденнику, що «тутешні приятелі (малися на увазі І.Франко й В.Гнатюк – *І.Г.*) на міні ідуть, за мною сидять – на мене скидають всі прикrostі і не вважають ніколи потрібним віддати, що міні належить. Така моральна нечутливість прикра»³³.

Чинник М.Драгоманова

Однією з ключових проблем у вивченні взаємин учених є з'ясування швидкої ідейної метаморфози І.Франка – спочатку активного й дієвого драгоманівця, згодом народовця й національного демократа, співзасновника (разом із М.Грушевським) національно-демократичної партії. Чи розірвання з драгоманівством із боку І.Франка було актом самостійного свідомого рішення, чи мав місце сильніший духовний вплив М.Грушевського, який для І.Франка замінив вплив М.Драгоманова?

Листування між М.Драгомановим і І.Франком, а також відповіді останнього показують, наскільки небажаним і шкідливим для М.Драгоманова був розви-

ток народовського напрямку й політика «нової ери». Навіть реорганізацію НТШ М.Драгоманов сприйняв негативно, хоча йшлося, власне, про науку. Для нього така наука була не національною, а партійною, із конкуруючого політичного напрямку. І.Франко, перебуваючи під цілковитим впливом софійського емігранта (це він і сам визнавав у пізніших публікаціях про М.Драгоманова), сумлінно виконував його настанови. Конфронтував із народовцями, натомість шукаючи контактів із москвофілами й лівоналаштованими поляками, критикував «вузький націоналізм» прихильників О.Барвінського, відсутність широкого європейського бачення української проблеми й т.п. Діставалося й виданням народовців, у тому числі «Запискам НТШ». Убачаючи, за методою М.Драгоманова, у польсько-українській угоді лише вади, І.Франко не упускав з поля зору безперечні тактичні позитиви, які ця угода давала українцям як Галичини, так і Наддніпрянщини.

Проте 1895 р. помирає М.Драгоманов, і становище І.Франка в галицькій політиці змінюється на 180 градусів. Відтепер він виступає за національні преференції для української справи, поборення небезпечних космополітичних, промосковських тенденцій серед радикалів, різко розмежовує москвофілів і свідомих українців, сходиться з поміркованими народовцями, натомість розриваючи стосунки зі щирими й твердими драгоманівцями, передусім із М.Павликом. Конфлікт із останнім і був продиктований зміною ставлення до М.Драгоманова. Іншою, найбільшою, причиною були нападки М.Павлика на управу («виділ») НТШ, членами якого були грушевці І.Франко й В.Гнатюк. Чим зумовлена така метаморфоза І.Франка?

Про те, що постійна «пресія» М.Драгоманова гнітила І.Франка, дошкуляла своїм авторитаризмом і максималізмом, він згодом сам визнав у кількох статтях. Не погоджуючись із багатьма думками, але перебуваючи під тиском авторитету й залізної волі М.Драгоманова, І.Франко не насмілювався йому перечити. Про це він писав у листі до А.Кримського: «Без сумніву великий вплив мав на мене покійний Драгоманов, але вплив дуже своєрідний, більш негативний, як позитивний. Спеціально як белетрист я майже не скористав від нього; він, бачилось, не звертав уваги на мою белетристику, а коли де на що й звертав увагу, то тільки лаючись. Посередньо і непосредньо він пер мене до публіцистики, але й тут не любив думок інших, крім своїх власних. Реасумуючи все, що лишилось мені в пам'яті з його впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і виrozumілим на хиби поводитирем, а радше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болюче цвівгав мене. Се була важка школа, тяжча, як у дрогобицьких василіан»³⁴. Чи не сталося так само й у стосунках М.Грушевського та І.Франка? Тобто, чи не замінив М.Грушевський для І.Франка М.Драгоманова на посту ментора й ідейного керманіча?

Такий посил може видатись занадто сміливим щодо людини, яка за обширом інтелектуального розвитку й знань у різних ділянках духовної творчості стояла вище й за М.Драгоманова, і за М.Грушевського. Проте тут ідеться не про здатність самостійно висновкувати, а про вольовий вплив особистості, яка накидає генеральні напрямні мислення. А в цьому сенсі, як ми вже казали, воля голови НТШ була куди потужніша за Франкову вдачу.

Між київською Старою громадою й М.Драгомановим протягом 1880-х рр. велася постійна боротьба за ідейний вплив. І.Франко вагався між позицією В.Антоновича–О.Кониського та М.Драгоманова, усе ж віддаючи перевагу останньому, його розумінню політичної ситуації на Наддніпрянщині й у Галичині. Одруження в цей час із О.Хоружинською в метафізичному сенсі було ніби «шлюбом» із київськими старогромадівцями, які жорстко опонували М.Драгоманову й підтримували народовську політику О.Барвінського у Львові. Часами він схилився непосредньо до львівських народовців, погоджуючись навіть ре-

дагувати їхній журнал, за що зазнавав жорсткої драгоманівської критики. Бачачи вади політичної візії М.Драгоманова на початку 1890-х рр., І.Франко все ж був ближчим до софійського професора, аніж до народовців. Молоді радикали, ключовою постаттю серед яких був саме І.Франко, в ідейно-політичному сенсі вже не були чистими драгоманівцями. У національному питанні вони почали здійснювати дрейф у бік народовців. У соціальній же сфері вони ще цілком поділяли позиції М.Драгоманова, його соціально-національний детермінізм і чітке розмежування за шкалою поступ / реакція, у питанні ставлення до заможних верств суспільства.

Для поєднання позитивних моментів у програмах обох галицьких партій необхідна була нова, стороння сила, якою й став М.Грушевський. Кількісна перевага була на боці народовців. Майбутнє, інтелектуальний потенціал були за радикалами. Кінець політики «нової ери», яку скасував М.Грушевський, – ось та переломна подія, яка підштовхнула більшість народовців (окрім правих консерваторів на чолі з О.Барвінським) до об'єднання з радикалами. Для М.Грушевського це був більше, ніж сміливий крок. Він ставав «на про» з людиною, яка була його облаштовувачем на галицьких теренах. Молодий професор ще не мав відповідної підтримки з боку львівських «нотаблів», тож це могло коштувати йому втрати щойно зайнятої посади в університеті.

Інша проблема. М.Грушевський змінив той напрям політики, який заповідали йому В.Антонович і О.Кониський. Стосунки його з метрами київського національного осередку від другої половини ХІХ ст. достатньо поспувалися й охололи. Особливо на згортанні співпраці з О.Барвінським і поляками нарікав В.Антонович. Проте М.Грушевський непорушно дотримувався прийнятої лінії поведінки, роблячи ставку на І.Франка як противагу О.Барвінському. Як показало майбутнє, таке рішення було єдино вірним у тій непростій ситуації. А спільне дітище – національно-демократична партія – відразу стала провідною силою українського галицького суспільства до часів постановня ЗУНР.

Ілюстрацією висловленої тези може служити ситуація з висвітленням поста-ті М.Драгоманова на шпальтах «Записок НТШ» і ЛНВ. В останні роки ХІХ ст. М.Грушевський видав під егідою НТШ етнографічні праці М.Драгоманова. Це дало привід В.Антоновичу турбуватися з приводу того становища, яке товариство займає щодо людини, яка не дуже прихильно, а навіть скептично, ставилася до ідеї постановня української національної науки без підтримки імперських, але визнаних європейською наукою центрів наукового життя, таких як Петербурзька академія наук. Тоді М.Грушевський заспокоїв свого вчителя, що йдеться не про політичні праці М.Драгоманова і його історіософські ідеї, а про народознавчі студії.

М.Грушевський поділяв негативне сприйняття В.Антоновичем ідей М.Драгоманова в питанні культурної самостійності українців. У 1901–1906 рр. Михайло Сергійович згадував про це в кількох публіцистичних статтях. Зокрема у статті «На порозі століття»³⁵ він писав: «...на пункті культурної самостійності України (не кажучи про політичну) [М.Драгоманов] до смерті не визволився вповні від впливів панросизму, поручаючи навіть галицьким русинам російську культуру яко вищу та заохочуючи їх до такого уживання прикладом болгар... Він, очевидно, не розумів [ситуації, в якій опинилося українство]; його накликування – в ім'я загальнолюдських поступових принципів звернутися лицем до російської літератури – йшли в руку панросизму, і без того занадто сильному на Україні, а його рада – не порушуючи принципіальних питань виробляти українській мові місце «з долини», в рамках практичних потреб, йшла назустріч і без того сильному опортунізму й спиняла теоретичне вияснення українського питання». Подібним чином М.Грушевський оцінював М.Драгоманова в статтях «На руїнах»³⁶ (1905 р.), «Наступного дня» (1906 р.) і «Рух політичної і суспіль-

ної думки в XIX ст.» зі збірника «Освобождение России и украинский вопрос»³⁷ (в останній статті львівський професор критикував невдалий обласний принцип автономізації Росії, який заперечував принцип національно-територіальної автономії). До речі, теза про пріоритет російської літератури над європейською майже один до одного взята з відомої полемічної статті В.Антоновича, друкованої в журналі «Правда» в другій половині XIX ст. й написаної як контраргумент проти відомих драгоманівських поглядів.

Із кінця XIX ст. І.Франко поділяв ідеологічну концепцію М.Грушевського відносно напрямку українського суспільно-політичного руху. 1900 р. помер О.Кониський – головний київський антагоніст І.Франка під час його активного драгоманівства. На шпальтах «ЛНВ» й у «Хроніці НТШ» відразу з'являється розлогий некролог М.Грушевського³⁸. І.Франко одночасно пише невелику популярну брошуру про життя й діяльність О.Кониського (була опублікована «Просвітою» у Львові 1901 р.³⁹). Дотримуючись заданої М.Грушевським лінії, він позитивно оцінив внесок небіжчика в розвій української справи, найбільшим здобутком О.Кониського визначивши польсько-українську угоду й наукову реорганізацію НТШ. Конфлікту між О.Кониським і М.Драгомановим І.Франко уникнув досить майстерно. Він із розумінням поставився до тактики Олександра Яковича й одночасно не звинувачував у нерозумінні національного інтересу Михайла Петровича. І.Франко трактував непорозуміння в українському консервативному й радикальному таборах неможливістю поєднати інтереси поляків, народовців і радикалів, необхідністю тримати О.Кониським справу порозуміння в таємниці.

Паралельно І.Франко пише іншу працю, яка стала свідченням остаточного подолання ним «комплексу Драгоманова»⁴⁰. Ідеться про знакову статтю, опубліковану в «ЛНВ» 1900 р., «Поза межами можливого»⁴¹. У ній І.Франко поразувався з драгоманівським космополітизмом і невірою в незалежне майбутнє України («...в його політичних писаннях українці завсігди тільки південні росіяни і такими повинні бути і надалі. Він [Драгоманов] силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом ... в «Вільній спілці» дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації... Глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вмщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою... Брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх конвенцій також на політичній полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань...»⁴²).

Статтю І.Франка, на наш погляд, варто розглядати у зв'язку зі щойно створеною за активної участі М.Грушевського національно-демократичною партією, ключовим пунктом програми якої було здобуття в перспективі незалежності, а на першому етапі – утворення окремого українського коронного краю в Східній Галичині, що давало можливість остаточного розмежування українського й польського національних інтересів. Незалежницькі програми чехів, угорців і поляків так само ґрунтувалися на ідеї здобуття спочатку автономії в межах свого коронного краю.

У розрізі порушених нами проблем – еволюції думок І.Франка під впливом М.Грушевського – цікавим для нас є порівняння цієї статті з працею, написаною за 5 років перед цим. Ідеться про відгук І.Франка на статтю Ю.Бачинського «Ukraina irredenta»⁴³. Різниця в оцінці М.Драгоманова за 5–10 років дуже помітна. Якщо 1895 р. М.Драгоманов для І.Франка – «щирий українець», «свідомий європеець і не менш свідомий українець», то 1906 р. – «етнічний українець, але політичний росіянин» («Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова»). Якщо в пізніших працях, писаних, на наш погляд, під впливом ідейних

напрямних М.Грушевського, думкам М.Драгоманова про українську літературну мову відповідала постава М.Костомарова про мову «для домашнього обихода», то в рецензії на Ю.Бачинського переконання М.Драгоманова про існування спільної для українців і росіян високої «загальноруської» літератури виправдувалося І.Франком боротьбою М.Драгоманова проти «усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависті і шовінізму».

Те саме стосується й ключового питання статті – ставлення М.Драгоманова до української самостійності. У суперечці з Ю.Бачинським І.Франко виправдував драгоманівський федералізм. На його думку, М.Драгоманов не був принциповим супротивником самостійності – просто для цього в Україні не дозріли об'єктивні обставини. Поділяючи в глибині душі погляди Ю.Бачинського щодо самостійності української нації, І.Франко вдався до характеристичної підміни понять. Він уважає, що федералізм не заперечує самостійність («Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою»⁴⁴).

Але коли ми порівнюємо погляд І.Франка на українську самостійність від 1891 р., під час перебування у фарватері магістральних ідей М.Драгоманова, то побачимо просто різку відмінність (див. статтю «Українські «народовці» і «радикали»»⁴⁵). За І.Франком, народовці звинили тим, що «з творів Шевченка зроблено висновок про якусь самостійну Україну, могутню й нещасливу, про козаків, що являють собою ідеал лицарства, відваги й патріотизму, про поляків та москалів, як гнобителів цієї України».

Ставлення до М.Драгоманова часто ставало визначальним для М.Грушевського. Тож, можливо, і І.Франко мав визначатися – якщо ти з професором, то позбувайся драгоманівства. Характеристичний приклад «партійного» підходу до проблеми дружніх стосунків можемо побачити в ставленні професора до племінниці М.Драгоманова – Лесі Українки, яка в листі до М.Кривенюк (травень 1903 р.) писала, що І.Труш «докорив мені «партійністю» супроти нього, за те, що я не зриваю відносин з Павликом, і нібито, в присутності його і Ради (І.Труш був одружений із дочкою М.Драгоманова Радою – І.Г.) ігнорую Грушевського»⁴⁶.

У липні 1903 р. Леся Українка була у Львові й, зупинившись у М.Павлика, відвідала І.Франка, а той відрадив заходити до М.Грушевського, служниця якого Стефця її, нібито, демонстративно ігнорувала⁴⁷. І це при тому, що в листі до представника «кліки» Грушевського І.Труша Леся Українка твердила, що не належить ані до «партії» Павлика, ані до «партії» М.Грушевського й при нагоді заходила до останнього. А з М.Павликом її в'яже стара дружба, яку не можуть зліквідувати тодішні обставини – боротьба опозиції (М.Павлика) проти М.Грушевського⁴⁸.

Російська революція 1905–1907 рр. викликала новий, підвищений інтерес російського суспільства до М.Драгоманова як до предтечі російського конституціоналізму й соціалізму. Російська суспільна думка вчепилася за досить зручні для неї думки М.Драгоманова щодо національного питання, трактованого останнім із централістичних позицій. Ідея обласної автономії якнайкраще лягала в концепцію вирішення національного питання кадетської партії. Проблема українського руху полягала в тому, що серед кадетів було багато визначних українських діячів зі значним впливом на наддніпрянське суспільне життя. Історіософія М.Драгоманова скріплювала національну амбівалентність українця, його малоросійство, коли визнаючи себе українцем за походженням, людина залишалася політичним росіянином. Теза про обласну автономію влаштувала й підросійські польські партії, які одержували ніби цілком демократичну підставу на повернення свого впливу на Правобережній Україні, Холмщині й Підляшші. Ідею обласної автономії пропагував на шпальтах популярної київської газети «Киевские отклики» М.Василенко. Але найбільший культурний резонанс мали суспільно-політичні праці М.Драгоманова, видані в Петербурзі 1906 р. кадетом

Б.Кістяківським. Негативна тенденція драгоманівського впливу, який, здавалося, уже вдалося притлумити М.Грушевському у Львові й Києві, отримувала нове життя. І з цим треба було теоретично воювати. За що й узявся І.Франко на прохання М.Грушевського (про це є згадки в його щоденнику за 1904–1910 рр.⁴⁹). 7 червня 1906 р. до М.Грушевського звернувся В.Панейко з проханням виступити перед львівськими «матуристами» про М.Драгоманова. Професор «відмовив і пояснив своє становище против роблення з Драгоманова національного пророка, особливо тепер»⁵⁰. Натомість зголосився І.Франко. План свого «відчиту» він докладно узгодив із М.Грушевським 28 червня того року. Він мав представити М.Драгоманова, як «антиквара», тобто, очевидно, як діяча, який не бачив перспектив за окремішнім українським рухом. 15 липня 1906 р. реферат був прочитаний перед студентською молоддю (надрукований у «ЛНВ» в серпні під назвою «Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова»). Перед друком І.Франко знову радився з М.Грушевським, який сконстатував у щоденнику: «Своїх критичних планів він у викладі не додержав переважно»⁵¹.

Зовсім протилежної думки була дружина М.Драгоманова, яка на початку 1907 р. в листі закидала І.Франкові зраду пам'яті чоловіка, кон'юнктурництво, відсутність щирості перед Михайлом Петровичем, бо не боронив перед ним (за життя) своєї позиції, не сперечався; також ішлося про угоду чийсь партійним інтересам – натяк на антидрагоманівський вплив М.Грушевського. Відповідь І.Франка була цікавою під кількома кутами зору. Він писав, що М.Драгоманов листувався з ним як радикалом (а йшлося про передмову до листів М.Драгоманова до І.Франка), а він, Франко був і є народовцем (sic!)⁵². Оскільки офіційно до народовської партії І.Франко не належав, а, навпаки, у відкритій полеміці з ними воював, то виходить, що народовцем Іван Якович почувався в душі, а тоді, виходить, протистояв він народовцям не з ідейних міркувань, а з примусу М.Драгоманова. Як тут не згадати слова О.Кониського про Франкову нестабільність!

Впливу М.Грушевського на своє нове ставлення до М.Драгоманова І.Франко рішуче не заперечував, хоча й не визнавав, що належав до якоїсь «партії». У вузькому сенсі І.Франко ніби мав рацію: ані він, ані М.Грушевський тоді до партій не належали, членство в «ендеках» вони припинили. Але Л.Драгомановій ішлося не про формальну, а скоріше фігуральну партійність, а в цьому сенсі І.Франко належав до «фамілії», «партії» М.Грушевського. Він визнавав себе учнем М.Драгоманова, але мав на нього «жаль» за несправедливе до себе ставлення.

Перейдімо тепер до самого змісту праць І.Франка про М.Драгоманова: стаття «Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова» та передмова до книжки «М.Драгоманов. Листи до І.Франка і інших»⁵³. Обидві з'явилися друком у 1906 р. У другій, програмного характеру статті, І.Франко розвивав думки М.Грушевського, писані раніше й, головне, висловлені в приватних розмовах у колі «фамілії». Паралелі досить відчутні – порівняймо: «Як політик він (Драгоманов – І.Г.) до кінця життя лишався тим, чим був при виїзді з України – *gente Ukrainus natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головною задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі...»⁵⁴.

І.Франко, М.Грушевський і С.Єфремов «відвойовували» М.Драгоманова в суперечці з українськими політиками кадетської орієнтації, які перебували у фаворі російських політичних інтересів. Проте різними шляхами. Якщо С.Єфремов намагався використати авторитет М.Драгоманова на українську користь і добачав у Михайлові Петровичу тогочасного соціаліста-федераліста, то Б.Кістяківський, навпаки, бачив у М.Драгоманові російського політика українського походження, що вирішував спільну для українців і росіян суспільну справу, першого європейські налаштованого конституціоналіста й соціаліста.

І.Франко й М.Грушевський намагалися через реалістично-критичне ставлення чітко наголосити на негативах і позитивах М.Драгоманова, на тому, що можна використати для сучасності, а від чого варто відмовитися назавжди. І.Франко в цей час позбувся соціалістичних ілюзій, і, можливо, саме тому так гостро відмовляє М.Драгоманову в соціалізмі. У вузькому розумінні це так – Михайло Петрович не був теоретиком соціалізму. Проте в широкому – його все ж можна таким уважати. І саме соціалістом, передусім під час української революції, його вважав М.Грушевський.

Як необхідний тодішній Україні плюс І.Франко виокремлює драгоманівський еволюціонізм, що заперечував революційні методи боротьби (у цей час І.Франко сам перестав бути радикалом, а тому відзначав у М.Драгоманова те, що було притаманне йому самому). А ще він відзначав драгоманівську повагу до особистості, вивищення особистісного над громадським.

Вірний драгоманівець М.Павлик сприйняв критицизм І.Франка щодо М.Драгоманова як зраду ідеалам молодості, небезпідставно приписуючи таку зміну пріоритетів саме негативному впливу М.Грушевського. У нових суспільних умовах у Галичині М.Павлик продовжував пропагувати лінію М.Драгоманова, постійно спілкуючись із небогою Михайла Петровича Лесею Українкою, налаштовуючи її проти головного редактора «ЛНВ».

Є й інше непряме свідчення «замовлення» саме М.Грушевським критики М.Драгоманова з боку І.Франка. У 1907–1910 рр., під час кризи й хвороби І.Франка в нього часто повторювалися видіння, коли з'являвся М.Драгоманов і крутив йому руки, або що М.Драгоманов надихнув його на написання «Історії української літератури». Чи не тому І.Франко в цей період вдається до критики «Історії України-Руси» М.Грушевського, бо саме останній був призвідцею двох достатньо гучних суспільних реакцій на Франкові виступи. Перша – критика М.Драгоманова, про яку вже йшлося. А друга – його відома стаття в німецькій газеті «Die Zeit» про А.Міцкевича – «поета зради». Цією статтею І.Франко порахувався з польськими громадськими колами, які закрили йому дорогу до професорства й використовували для праці на польському культурному полі. Як і у випадку з М.Драгомановим, це мало своє продовження. У 1909 р. І.Франкові «привиділося», що він віднайшов раніше невідомий рукопис незнаної драми А.Міцкевича «Велика втрата» («Wielka utrata»). У цій варіації Франкової галюцинації також можна побачити намагання замазати свою провину перед пам'яттю видатного польського поета за образливу статтю 1898 р.

Другий період взаємин. «Фамілія» / «кліка» М.Грушевського

Із моменту очолення М.Грушевським Наукового товариства імені Шевченка складається т. зв. «фамілія Грушевського», до якої, крім І.Франка, входили також В.Гнатюк, І.Труш і С.Томашівський – найстарший учень львівського професора. Про свою належність до «фамілії» І.Франко писав Б.Грінченкові: «До фамілії Грушевського мене причислено, мабуть, тому, що я відчужився від усякого товариського життя, нікуди не заходжу, ні у кого не буваю, крім дому Грушевського, хоча сюди найчастіше ведуть мене справи Товариства або наукової роботи»⁵⁵. Мешкання М.Грушевського й І.Франка на одній садибі дозволяло кілька разів на тиждень проводити ідейно-редакційні вечірки в будинку Грушевських, на яких Михайло Сергійович ініціював теми майбутніх суспільно-політичних статей в «ЛНВ», актуальних публіцистичних виступів у газетах «Діло» або «Рада», справу рецензування важливих наукових і публіцистичних праць тощо. Часто на суд «фамілії» М.Грушевський виносив свої майбутні публікації, головним чином, ключові статті для «ЛНВ». Цікаво, що І.Франко на таких зустрічах повадився подібно, як і в ситуації зі спілкуванням із М.Драгомановим

– він майже ніколи не висловлював своїх думок із приводу прочитаного, лише сухо схвалюючи написане М.Грушевським. Таке прохолодне ставлення не раз дивувало професора, про що він неодноразово писав у щоденнику⁵⁶. І.Франко свідомо й цілком добровільно брав на себе роль підпорядкованого в очолюваній М.Грушевським структурі, який виступав як шеф-ментор для своїх молодших колег. Найбільше теплоти й взаємної поваги було лише на початку їхньої співпраці в товаристві.

Не думати відтепер про «хліб насущний» цілком влаштувало І.Франка, тож він із головою занурився в роботу НТШ, відмовившись від своїх старих проєктів. У 1897 р. через «підірване здоров'я» він вирішив покінчити з виданням часопису «Життя і слово»⁵⁷. Пов'язано це було з комбінацією М.Грушевського, який замість «Життя і слова» та «Зорі» збирався видавати «Літературно-науковий вісник». А для забезпечення передплати й концентрації літературних сил навколо одного періодичного органу хотів позбутися можливої конкуренції з боку вже існуючих журналів. Тоді ж М.Грушевський почав збирати редакцію нового журналу й «під цілковитим секретом» запросив О.Маковея до співредагування (вести огляди галицького життя, коротку бібліографію, робити художні переклади, писати до часу критичні статті). Він також повідомляв його, що до складу редакції має ввійти й І.Франко, який робитиме огляди іноземної літератури та життя й теж писатиме критичні статті⁵⁸.

Перші роки після обрання М.Грушевського головою НТШ між ним і І.Франком панувала цілковита згода, про що й сам І.Франко писав у низці листів до знайомих і приятелів. «Говорячи з ним, я говорю звичайно по щирості, – писав він до Ф.Вовка. – Знаю, що багато людей жалуються на нього. Ну та про се може ще доведеться говорити більше. Поки що я берусь бути посередником між Вами і Товариством і зроблю, що можу»⁵⁹. Цю фразу можна зрозуміти так, що І.Франко знав про нарікання на М.Грушевського, але вважав його поведінку виправданою.

Між тим М.Грушевський постійно відчував себе в ізоляції. Опозиціонерами були не лише багато галичан, але й більшість наддніпрянців не могла погодитися з безкомпромісністю й принциповістю голови товариства. У вересні 1899 р. І.Франко був у Києві й відчув незадоволення, ба навіть ворожість до М.Грушевського з боку старогромадівців. К.Мельник-Антонович, Д.Багалій і П.Житецький мали претензії за необрання їх дійсними членами НТШ. Інші взагалі невідомо чому «гнівалися» на професора. І.Франко радив, вертаючись із відпочинку, заїхати до Києва й налагодити відносини⁶⁰. Але для М.Грушевського важки не імена, не авторитет учених, а конкретна праця на користь питомої національної науки, інституцією якою було НТШ. Тому новачок у науці С.Єфремов став дійсним членом НТШ у віці 24 роки (лише два роки, але продуктивно, попрацювавши для «ЛНВ» і ЗНТШ). В.Липинському на це знадобилося чотири роки від першої публікації в «Записках», а з Д.Багалієм і «Мельничкою» (К.Мельник-Антонович) М.Грушевський мав проблеми десятки років, бо вони ігнорували товариство. П.Житецький образився на М.Грушевського й І.Франка за рецензію останнього на книжку «Энеида И.П.Котляревского и древнейший список её»⁶¹. Якщо за драгоманивського періоду І.Франкові закидали радикалізм і атеїзм, то тепер в очах П.Житецького він перетворився на «речника уніатського клерикалізму»⁶². Для зняття напруження Павлові Гнатовичу довелося писати пояснювального листа М.Грушевському й І.Франкові.

«Літературно-науковий вісник» став для І.Франка основним джерелом заробітку й головним об'єктом прикладення творчих сил⁶³. Тому, очевидно, у внутрішніх конфліктах у НТШ, в яких активну участь брали С.Дністрянський, В.Шухевич, М.Павлик, В.Левицький (математик), О.Колеса, К.Студинський, С.Рудницький та ін., І.Франко активно відстоював позицію М.Грушевського.

І саме його енергійне поводження й принципова позиція, спільна акція з В.Гнатюком (вихід з управи товариства) дозволили зберегти за М.Грушевським посаду голови НТШ.

Докладно описуючи конфлікт 1901 р. в листі до Б.Грінченка, І.Франко з великим пієтетом і повагою відгукувався про організаційні здібності М.Грушевського: «...треба було справді подивляти того чоловіка, як у нього вистачало енергії й пам'яті, щоб заглянути всюди й всюди подбати за точне й відповідне виконання обов'язку»⁶⁴. У І.Франка не виникало сумнівів, що саме М.Грушевський був тою єдиною людиною, яка витягла НТШ із затяжної кризи: «Заставши адміністрацію товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, у рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну – і робив собі ворогів»⁶⁵. Цікаві думки І.Франка й з приводу звинувачень опозицією М.Грушевського в авторитаризмі. «Опозиція не щадила й не щадить проф. Грушевському і цілій т. зв. кліці його слів признання і похвали. Тільки що кождий раз зараз знайде своє «але». Проф. Грушевський деспот, автократ – се перший закид, настільки невловимий, настільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у товаристві було зроблено впору, як слід»⁶⁶.

Стилістика й докладність листа дозволяє твердити, що це не була проста приватна рефлексія подій, що відбулися. Навпаки, І.Франко писав Б.Грінченкові як висловлення спільної думки М.Грушевського та його прихильників представників наддніпрянських українців, які того М.Грушевського відіслали до Галичини здійснювати всеукраїнську справу. Здається навіть, цей лист був інспірований самим М.Грушевським, щоби роз'яснити ситуацію союзникам за Збручем.

М.Грушевському доводилося зважати на нестабільний характер І.Франка й для того завжди тримати його під опікою. Можливо, саме тому він запропонував І.Франкові будувати хату у своїй садибі. Ба більше – він сам розпоряджався будівництвом, запропонував того ж архітектора – Заходнього, що зводив його власну віллу. М.Грушевський намагався нейтралізувати негативістський вплив дружини І.Франка, яка щосили гальмувала будівництво Франкового будинку. Він позичив тисячу ґульденів на закладення фундаменту й мурів, порадив І.Франкові написати листа родичеві О.Хоружинської-Франко Є.Трегубову, аби той переконав її не чинити перешкод будівництву⁶⁷.

Хроніка трьох років перед розв'язанням старої «фамілії» зафіксована в щоденнику М.Грушевського. Конфлікт 1903 р., очевидно, посприяв утворенню перших серйозних тріщин у взаєминах. У березні 1904 р. професор констатує зменшення контактів із І.Франком, і те, що він останнім часом став «малоінтересний»⁶⁸. У цей час І.Франко консультується з М.Грушевським із приводу енциклопедичного гасла «Малорусская литература» для додаткових чотирьох томів енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона⁶⁹. Одразу після вдалих для «кліки» М.Грушевського загальних зборів НТШ 25 березня 1904 р. вони разом, за намовлянням професора, який, до того ж, ще й позичив гроші, поїхали в подорож до Італії. Були у Венеції, Римі, пробули разом «дев'ять днів і десять ночей». Верталися назад порізно: спочатку до Відня поїхав І.Франко, а через день – 10 квітня – і М.Грушевський⁷⁰.

По поверненні до Львова І.Франко заходився редагувати німецький переклад першого тому «Історії України-Руси» М.Грушевського. Робота валилася на нього одна за одною. У листі до А.Кримського він нарікав, що М.Грушевський «кричить», аби поквапитися зі статтею про А.Шашкевича – короля балагулів,

а думок «не стає за вічною коректурою»⁷¹. Улітку того ж року обидва беруть участь в українознавчих курсах для студентської наддніпрянської молоді. У вересні 1904 р., на прохання М.Грушевського, І.Франко перекладає німецькою його статтю⁷² про перше десятиріччя НТШ у Львові для В.Ягича та його «Archiv für Slavische Philologie»⁷³. Улітку 1905 р. «нудився», але перекладав на прохання М.Грушевського «решту історії Грушевського» німецькою мовою⁷⁴.

У політичних комбінаціях І.Франко – достатньо індиферентний. Роками він терпить на засіданнях секцій, управи й загальних зборах НТШ нападки від М.Павлика, і попри це погоджується на пропозицію останнього відродити радикальну партію, що напрочуд дивує М.Грушевського – він дізнається про такі бажання письменника з третіх рук. Знаючи ставлення М.Грушевського до М.Павлика, І.Франко при першій розмові на цю тему з професором відмовляється від замірів. Але І.Труш за три тижні повідомив М.Грушевському, що І.Франко має дістати в Києві гроші на радикальний часопис⁷⁵. За місяць І.Франко вже заносить М.Грушевському запрошення на «довірочну нараду» національно-демократичної партії. Професор вирішив не йти, і з цим погоджується І.Франко. Одночасно наради з приводу відродження радикальної партії тривали й у грудні 1904 р., а І.Франко навіть «виладив якусь радикальну відозву»⁷⁶.

М.Грушевський намовляє І.Франка включитися в полеміку навколо справи українських приватних гімназій, їхньої першочерговості для громади порівняно з національним театром. І.Франко пише статтю для «Діла», заздалегідь узгодивши її з професором. М.Грушевському не сподобалося програмне акцентування справи⁷⁷.

Початок 1905 р. в стосунках обох учених був «несмачним». І.Франко пустив через О.Сушка (а той переповів це І.Копачеві) поголос, що їхав із М.Грушевським до Італії у вагоні нижчого класу. М.Грушевський одразу обговорив цю ситуацію з І.Франком при свідках (В.Гнатюк)⁷⁸, проте справа цієї плітки мала продовження. І.Франко, на думку М.Грушевського, занадто демонстративно й приязно спілкувався з О.Сушком у публічних місцях, зустрічався з ним без відома професора⁷⁹. До історії з мандрівкою в Італію додалися оповіді про те, що І.Франко перебуває під постійною «пресією» професора й змушений через матеріальні причини коритися тискові й виконувати ті роботи, які б не робив із власної волі. Ці чутки обурили М.Грушевського, і він вирішив покласти їм край. У серпні 1905 р. М.Грушевський провів «очну ставку» з О.Сушком, був запрошений І.Копач. І.Франко захищав О.Сушка, кажучи, що такі плітки є лише «легкомисленість» і нічого в цьому немає «кримінального». М.Грушевський залишився незадоволеним⁸⁰. І.Франко згодом розповідав Д.Лукиановичу про суд над О.Сушком, і як нібито М.Грушевський моргнув йому, щоб, очевидно, не занадто «втяти» О.Сушка за «пліткарство»⁸¹.

У 1905–1906 рр. І.Франко багато працював на конкретні замовлення М.Грушевського. У лютому 1905 р. він написав критичну статтю на ювілей М.Павлика – «Михайло Павлик; замість ювілейної сільветки» (ЛНВ. – 1905. – Ч.2. – С.160–186)⁸². А в липні 1906 р. – про суспільно-політичні погляди М.Драгоманова⁸³. М.Грушевський натомість на прохання І.Франка пише статтю для німецького збірника⁸⁴. Улітку 1905 р. М.Грушевський полемізує з І.Франком із приводу давньоруської пам'ятки «Чуда св. Климента папи римського»⁸⁵. Ніби незначний факт – суперечка навколо двох редакцій цього твору – свідчила про один важливий ментальний момент. І.Франко висловив сумнів в інтерпретації М.Грушевського й тим підважив, на думку професора, його авторитет. Принаймні так можна трактувати фразу в щоденнику: «читав уважно і *мушу* (курсив – *І.Г.*) реплікувати»⁸⁶.

Саме від Івана Яковича до професора дійшла звістка про обрання І.Франка та М.Грушевського почесними докторами Харківського університету⁸⁷. У НТШ і

«ЛНВ» І.Франко й М.Грушевський ведуть спільну лінію. Вони намагаються нейтралізувати бажання деяких молодих членів товариства «фрондувати» й вивести обох з управи на загальних зборах НТШ весною 1905 р.⁸⁸ Тоді ж на зустрічі «фамілії» було вирішено перенести «ЛНВ» зі структури НТШ до «Видавничої спілки» й увільнити журнал таким чином від внутрішньої цензури.

Незрівнянний трудівник на творчій ниві, І.Франко був кепським організатором на господарській ниві. Коли влітку 1905 р. зі Львова виїхав наглядач за будівництвом студентського гуртожитку Д.Лукиjanович, М.Грушевський просив наглянути за цим І.Франка, але «путнього» від цього не чекав⁸⁹.

Останні два місяці 1905 р. й увесь наступний рік М.Грушевський провів у переконуванні членів «фамілії» і киян у необхідності переносити «ЛНВ» до Києва. І.Франко від початку й до кінця висловлював скептицизм щодо цього проєкту, причина якого коренилася в тому, що він, мабуть, розумів неможливість своєї дальшої близької участі в редагуванні. Отже, причина його тихого спротиву перебувала в матеріальній площині. Наприкінці жовтня 1905 р. на нараді в помешканні М.Грушевського були присутні І.Франко, В.Гнатюк, а від киян – Ф.Матушевський, і всі сприйняли ідею професора зимно⁹⁰.

Не співчували кияни й планам М.Грушевського очолити всеукраїнську газету в Києві або Петербурзі. М.Грушевський навіть плекав план власної львівської газети, але діячі управи НТШ, І.Франко, В.Гнатюк і Д.Лукиjanович не проявили енергії⁹¹. Небажання впливу галичан на наддніпрянське життя викликало заяву «фамілії» в газеті «Громадська думка». Цікаво, що ані В.Гнатюк, ані І.Франко не були прихильниками радикалізму в стосунках із киянами. Наполіг знову М.Грушевський⁹².

У липні 1906 р. у своїх розмовах із І.Франком М.Грушевський знову повертається до ідеї перенесення львівських установ до Києва. І знову І.Франко висловлює свої скептичні міркування щодо планів професора⁹³. І.Франко не заперечував М.Грушевському, але демонстрував цілковитий індивідуалізм. Справу перенесення Михайло Сергійович поставив у жовтні того року на розгляд управи НТШ і «Видавничої спілки». «Франко сидів як маринований... І так я оден мусив сам собі давати репліки», – писав у щоденнику М.Грушевський⁹⁴.

І.Франко, відчуваючи, що схилити М.Грушевського до залишення «ЛНВ» у Львові не вдасться, удався до тактики тихої фронди. Він висловив думку про новий проєкт своєї доцентури у Львівському університеті, читання лекцій у Петербурзькому вільному університеті, демонструючи М.Грушевському свій можливий відхід від активної праці в НТШ. М.Грушевський не перечив, але «згадав йому за кислоту, яка тече відси (зі Львова – І.Г.)»⁹⁵.

Львовом відразу поповзли чутки про «затирання» М.Грушевським І.Франка, про образи того на професора. Д.Лукиjanович доповідав голові НТШ про «оповідки» І.Франка, що М.Грушевський «погнівався» на нього й через те Д.Лукиjanович не дає грошей із «Видавничої спілки». М.Грушевський запросив І.Франка до розмови («поговорили дружельно») й запропонував грошей⁹⁶.

У листопаді 1906 р., хоча річниця народження припадала на серпень, І.Франко окремо від М.Грушевського (а, отже, НТШ) вирішив відзначити своє п'ятдесятиріччя. Конспіративну справу «комерсу» І.Франка провадив В.Гнатюк. М.Грушевського це дуже зачепило й він висловив претензії В.Гнатюкові. Той опирався, і тоді професор знову висловив «ще й деякі інші свої жалі й болісті», а потім скаржився Д.Лукиjanовичу на нещирість приятелів. Д.Лукиjanович доводив, що В.Гнатюк щирий, а від І.Франка «не можна вимагати ані конвенції, ані міри»⁹⁷.

Якщо раніше на читанні своїх статей М.Грушевський чув від І.Франка лише стриману похвалу, то тепер той критикував професора за незрозумілі місця й погану мову (написано «тяжко й неясно»). Голова «кліки» взяв статтю до рук

і перечитав сам і з Томашівським і того не завважив, «лише вступний період розбив надвоє»⁹⁸.

У політичних «аспіраціях» І.Франко продовжував цілковито довірятися М.Грушевському, якому йшлося про одержання підтримки з боку політиків національно-демократичної партії щодо його планів перенесення друку до Росії. Він не хотів ангажуватися, як він уважав, в опортуністичну політику ендеків і намагався зберегти дистанцію, щоби не підпадати партійній дисципліні. Натомість І.Франко готовий був знову вступити до ЦК («тіснішого комітету») партії, коли на це буде команда професора («як ви вступите, то і я»)⁹⁹. С.Томашівський мав власну лінію й вів свою гру – він хотів залучити М.Грушевського до активної співпраці в партії й заробити дивіденди перед керівництвом ендеків, зокрема К.Левицьким. І.Франко ж політикою як такою не переймався – його більше цікавило збереження статус-кво в НТШ і «ЛНВ». І лише під таким кутом зору він дивився на всі партійні перетрактації. Тому в розмовах із приятелями М.Грушевський постійно нарікав на ізольованість. Ані І.Франко, ані В.Гнатюк, ані С.Томашівський не дивилися на українську політику з глобальної перспективи національного руху – кожен із них мав свій досить обмежений інтерес, що окреслювався межами Галичини. Свої докори він знову висловлював І.Франкові й В.Гнатюкові, казав, що даремно його підозрюють у переведенні все на грошові відносини. Дві ключові постаті «фамілії» заперечували й твердили про свою щирість до професора¹⁰⁰.

У вересні 1906 р. М.Грушевського й І.Франка обрали, нарешті, почесними докторами Харківського університету. Сама ця звістка не стала особливо приємною для М.Грушевського¹⁰¹. У боротьбі з ним здебільшого великодержавно налаштовані вчені Петербурзької АН також розігрували карту незгоди І.Франка й М.Грушевського в останній рік існування «фамілії». У березні 1907 р. з'явилася звістка про висунення кандидатури І.Франка до російської академії, що було розцінено М.Грушевським як «добре розв'язання теперішніх відносин»¹⁰². В очах росіян М.Грушевський виглядав куди більшим «мазепинцем», аніж І.Франко. Останній майже зовсім не ангажувався до російської політики й не драгував державні й партійні кола імперії. За всіма канонами до академії мали б обрати або обох учених відразу, або спершу М.Грушевського, як голову НТШ. Та вийшло навпаки. Петербурзькі академіки демонстративно обрали москвофіла А.Петрушевича – людину, що в науковому сенсі стояла на докритичному етапі розвитку науки, а згодом одного І. Франка.

Із січня 1907 р. «ЛНВ» почав друкуватися в Києві. Цікаво, що своїй родині й знайомим І.Франко протягом останніх років свого життя неодноразово в усній і письмовій формі скаржився на М.Грушевського, на усунення його професором від роботи в «ЛНВ». Аналогічні жалі, але вже на адресу І.Франка, у своєму щоденнику висловлював і професор: «Закликав Франка, але він для ЛНВ нічого не зробив» (25.02.1907); «Навіть Франко показав якусь тінь заінтересування на се (інформація, що «ЛНВ» має 1200 передплатників – І.Г.), а то все казав про свою апатію» (1.03.1907); «Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до ЛНВ» (6.03.1907); «Масу часу і ще більше уваги забирає ЛНВ, і дражнить іще повна пасивність і апатія до нього Франка – по кілька разів приходиться пригадувати про одну річ (і такі листи дійсно є в «Листуванні М.Грушевського» (Т.1) – І.Г.), посилати, нагадувати, і все, розуміється у найгрішнішій формі» (9.03.1907); «Дуже прикре враження робить Франко – майже не почитального. Тяжко було побороти прикре почуття в собі» (10.05.1907)¹⁰³. Ба більше – одного разу І.Франко просив не друкувати вже зверстані речі в «ЛНВ», коректа яких уже була ним прочитана¹⁰⁴. Уже після розгону II Державної думи І.Франко продовжував «проріцати» повернення «ЛНВ» до Львова¹⁰⁵.

У межах НТШ поведінка І.Франка щодо М.Грушевського так само змінилася – він опонує голові при кожній слушній нагоді. У травні 1907 р. на мовній комісії, якою керував І.Франко, Іван Якович не погоджувався з М.Грушевським щодо необхідності вироблення сталого правопису при виданні творів Т.Шевченка.

Кінець «фамілії» датує сам М.Грушевський у щоденнику. 12–13 жовтня 1907 р. на засіданні секції НТШ професор знову виливав свої жалі перед І.Франком і В.Гнатюком: «Гнатюк відгризався, Томашівський взяв ролю примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлася наша фамілія», – сконстатував М.Грушевський¹⁰⁶.

У житті й побуті І.Франко й М.Грушевський багато часу проводили разом. Не лише М.Грушевський запрошував І.Франка на «довірочні наради», але й просто на вечерю та балачки. І.Франко й сам по кілька разів на тиждень, а то й періодами щодня ввечері заходив до будинку М.Грушевських. Дім І.Франка Грушевські не відвідували, тому що від 1901 р. склалися непрості стосунки з дружиною І.Франка – вона болісно реагувала на саму присутність Грушевських. І.Франко приходив сам, часто з приятелями, частіше з В.Гнатюком, рідше – з С.Томашівським, Д.Лукіяновичем і І.Трушем. Іноді приходив із приїжджими до Львова, які хотіли бачити М.Грушевського. Тоді він ніби виконував функцію провідника. Так, він бував у Михайла Сергійовича з М.Коцюбинським, приводив шваґра М.Драгоманова І.Шишманова, бував разом із корифеями українського театру М.Садовським, М.Заньковецькою. М.Грушевський кликав І.Франка, коли приходили майбутні нові «фаміліанти» І.Джиджора й М.Мочульський. Від І.Франка М.Грушевський часто дізнавався про політичні новини: замах на П.Столипіна, жовтневий 1905 р. маніфест царя, скасування військового стану в Росії (лютий 1907 р.). Під час відпочинку в Криворівні І.Франко часто навідувався до садиби М.Грушевського. Вони разом ходили у Львові на каву та морозиво, читали газети. Улюбленими закладами для відпочинку були кав'ярні «Монополь» та «Віденська кáva»¹⁰⁷. Спільні походи на каву тривали навіть за часів загострення стосунків¹⁰⁸.

Не варто шукати винних і правих у цьому локальному акті зміни еліт на рівні Наукового товариства імені Шевченка. Кожна сторона мала свою рацію в діях та вчинках. Об'єктивно для М.Грушевського лідером «фамілії» був І.Франко, і з його відходом мали зруйнуватися довірчо-приятельські стосунки голови НТШ з В.Гнатюком, І.Трушем і С.Томашівським. Ані І.Франко, ані В.Гнатюк не мали змоги (родини, стан здоров'я) кинутися у вир малознаного їм підросійського українського життя, переїхати до Києва. Фінансова ж спроможність НТШ не дозволяла тримати на старому рівні оплату кадрів і одночасно підключати до роботи нових людей. Конфлікт на матеріальному ґрунті був неминучим, коли брати до уваги, що старі «фаміліанти» не мали реальних можливостей підзаробляти на стороні. М.Грушевський як міг намагався залагодити конфлікт. Його ідея перевести І.Франка на поаркушну оплату¹⁰⁹ ніяк не могла задовольнити людину, яку обсідали хвороби, і яка втрачала колишню надзвичайну працездатність.

Для збереження поступальності руху НТШ, яке одночасно виконувало наукову й громадсько-політичну функцію, треба було залучати нових людей, нехай і зі скромнішими, ніж в І.Франка, талантами. І М.Грушевський змушений був іти на те, щоби поволі й обережно відсторонювати І.Франка, залучаючи до роботи М.Мочульського, І.Кревецького, І.Джиджору, М.Євшана, М.Залізняка, О.Роздольського, В.Дорошенка – вони й склали нову «фамілію» М.Грушевського.

Третій період. Хвороба І.Франка. Кінець старої «фамілії»

В останній рік існування старої «фамілії» І.Франко продовжував виконувати інтелектуальні замовлення М.Грушевського в справах, що мали ключове звучання в громадському житті України. У червні 1906 р. він написав статтю для петербурзького «Украинского вестника» про австрійську політику¹¹⁰.

У січні 1907 р., у період боротьби М.Грушевського з наддніпрянським партитуляризмом, коли Б.Грінченко та С.Єфремов видавали в Києві, на противагу «ЛНВ», свій журнал «Нову громаду», І.Франко в оглядах літературного життя для «Ради» піддавав критиці цей журнал, що стало однією з причин остаточного розриву київського критика з М.Грушевським і його «ЛНВ». У відповідь С.Єфремов написав критичний огляд на «Вісник» у «Киевских вестях»¹¹¹. Це свідчило, що він сприйняв статтю І.Франка за висловлення думок М.Грушевського. Здається, для таких висновків були причини¹¹².

Того ж року, у лютому, І.Франко захищав М.Грушевського як головного редактора від нападок І.Нечуя-Левицького за, на його погляд, мовно-літературні вади у виданнях НТШ. Проблема ця мала виняткову вагу для української справи, адже йшлося про загальноукраїнський характер правопису видань М.Грушевського, на що не погоджувалися старогромадівці в особі В.Науменка, який і ініціював вихід розлогої статті І.Нечуя для «України». І.Франкові не хотілося включатися в полеміку між прихильниками регіонального та всеукраїнського правопису. Соборницький погляд на мову, на його думку, був докладно обґрунтований М.Грушевським: «Статтю Нечуя в «Україні» прочитав, – пише він у листі до історика, – та вона зовсім глупа, без елементарних понять про історію, яка навіть по-штубацьки не розрізняє язика від правопису. Що з таким чоловіком говорити? Те, що ви сказали в «Раді», було найрозумніше»¹¹³. Але М.Грушевський наполіг і І.Франко пише рецензію, яку у квітні читали «соборно», разом із професором, Є.Чикаленко, С.Єфремов і Ф.Матушевський і просили доопрацювати її додатковим фактажем. Про це ж просив М.Грушевський¹¹⁴. Навряд чи І.Франко був у захваті. Половина травня наступного місяця пішла на переробку статті¹¹⁵. Власне, це й давало І.Франкові підстави твердити про «визиск» його М.Грушевським.

Були у І.Франка й статті суто пропагандистського, рекламного характеру – замовні рецензії й огляди на німецькомовну «Історію України» й збірник публіцистичних статей¹¹⁶. Такі матеріали для М.Грушевського в різні часи готували всі його учні (С.Томашівський, І.Кревецький, І.Джиджора, М.Залізняк). У 1906 р. І.Франко робить огляд публікацій «Украинского вестника», що виходив у Петербурзі, був рупором української фракції в російській Державній думі, і де в кожному числі друкувалася стаття М.Грушевського. 90% її обсягу І.Франко присвятив тлумаченню в агіографічному дусі думок М.Грушевського¹¹⁷.

Проте часи спільної культурно-політичної акції І.Франка й М.Грушевського в 1906–1907 рр. добігали кінця. Здоров'я І.Франка підупадало, працездатність падала й зростала взаємна недовіра, а іноді й прихована відраза один до одного. Доливала оливи у вогонь Ольга Франко (Хоружинська), яка була постійною антагоністкою родини Грушевських і не раз влаштувала бучні з'ясування стосунків на побутовому ґрунті.

Ще у 1907 р. М.Грушевський іноді повертався до практики спільного обговорення з І.Франком та В.Гнатюком або С.Томашівським своїх писань. Приміром, у листопаді 1911 р., коли стосунки між обома вченими надзвичайно загострилися через справу друку «Історії літератури» І.Франка, М.Грушевський запрошував останнього й С.Томашівського прослухати відповідь на критику німецькомовної «Історії України» проф. Мільковича. Читання тривало три дні й результати М.Грушевського цілком задовольнили¹¹⁸.

Улітку 1907 р. розпочалася епопея з «Історією української літератури» І.Франка, яка планувалася у виданнях НТШ, але так і не була цілком надрукована за життя. Ще на початку серпня того року І.Франко запропонував М.Грушевському до видання цю працю, на що професор погодився і «роздумував» над планом такого видання¹¹⁹. 18 жовтня 1907 р. І.Франко реферував свою історію літератури на засіданні філологічної секції в присутності М.Грушевського¹²⁰. А вже в листопаді по Львову поширилися поголоски, що М.Грушевський відібрав у І.Франка редакцію «ЛНВ», не хоче друкувати його «Історію української літератури» й демонстрував явну неухвалу при її реферуванні в НТШ. Казав це В.Щурат у редакції «Діла», а доповів М.Грушевському І.Джиджора¹²¹. Те, що інформація виходила від самого І.Франка, можна майже не сумніватися, бо за дев'ять днів по цьому Іван Якович пише листа Є.Трегубову, в якому повторює ці ж звинувачення: «Може, я сам дурію, а може, взагалі помиляюся у своїх догадках, хоч вони опираються на фактах. Проф. Грушевський належав до тих, що найбільше заохочували мене взятися до праці над представленням повної картини нашої літератури. У тім напрямі я з напруженням своїх сил та серед дуже важких обставин, про які не потребую Вам говорити, працював отсе 10 літ у «Л.-н. віснику» і «Записках НТШ»... Я працював одним тягом понад силу пересічної людини, поки моя сила не вичерпалася і я не став таким полудіотом, як тепер, коли я стратив пам'ять, коли притупився мій зір і слух, заломалася моя енергія. Признаюся Вам, я покладав деякі надії на свою «Історію укр. літератури», та тут стрінуло мене щось таке, чого я зовсім не надіявся: проф. Грушевський нараз із великого прихильника й протектора моєї праці зробився її завзятым ворогом. Зразу він домагався, щоб я друкував її в «Л.-н. віснику», та коли я звернув його увагу на те, що праця занадто простора й для читачів ЛНВ може бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені всяку можливість її опублікування... Сеї осені я предложив філологічній секції НТШ конспект своєї праці; всі дуже одобряли, що така праця нарешті написана, та прийшов проф. Грушевський, який навіть не слухав мого конспекту, і сказав, що всі секційні видання заповнені вже на пару літ, а окремого видання для «Історії літератури» товариство робити не може... Чи він зразу признав мене божевільним, що вхопився за діло, до якого зовсім нездібний, чи йому заздро, щоб я не зробив конкуренції його «Історії» – се було б таке низьке почування, що я й не смію й підсудати його такому чоловікові, – а проте я зі своєю працею стою в дурнях і лише дразню цікавість тих, що допитуються у мене про неї. ...Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва й цілим ділом орудує проф. Грушевський, моє дотеперішнє редакторство (разом із пенсією по 200 корон на місяць) зробилося фікцією, і я попросив Грушевського звільнити мене з неї. Він радо згодився, і я тепер, не хотючи вішати зуби на кілок, мусив впрошуватися в співробітника «Діла»¹²². «Видавнича спілка» під командою М.Грушевського так само відмовила давати гроші на друк. І.Франко просив Є.Трегубова поклопотатися про друкування праці в Києві.

За півмісяця І.Франко звертається до Ф.Вовка щодо друкування його книжки в Петербурзі. Про М.Грушевського в листі до Ф.Вовка І.Франко писав значно обережніше, з відповідною повагою: «Розуміється, що в усій праці мені присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури, і я надіюся, що моя «Історія укр. літератури» стане гідно обік «Історії України» Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо»¹²³. У постскрипті І.Франко пише, що М.Грушевський дізнався про його переговори з Ф.Вовком і наполягає друкувати «Історію літератури» в «ЛНВ», бо про це навіть була інформація для громадськості в газеті «Діло». Проте І.Франко не вірить обіцянкам М.Грушевського й хоче друкувати книжку в Петербурзі. А позаяк навколо М.Грушевського багато довірених людей, просив Ф.Вовка спалити (sic!) листа. Здається, уже в

цьому випадку почала проявлятися його душевна хвороба. Помітні брак логіки, манія недоброзичливості М.Грушевського, демонізація його образу. Але чи була сама праця на той момент готова до друку?

«Історія української літератури» повністю надрукована (але як незакінчена праця) вже по смерті І.Франка в 40-му томі п'ятдесятитомника. Упорядники відзначають, що є незакінчені фрази й речення, але вони її друкують, бо й у незавершеному вигляді вона має неабияку наукову вартість. Коли б М.Грушевський не хотів цього робити через заздрощі, як уважав І.Франко, то чому видрукував у «Записках НТШ» у 1909 р. вступну частину?¹²⁴

До справи видання своєї «Історії» на стороні І.Франка вертається ще раз у листі до Є.Трегубова наприкінці грудня 1907 р. В.Доманицький повідомив І.Франка про нереальність друку в Петербурзі, у Ф.Вовка. Іван Якович хотів би друкувати в Києві, але реальнішим було друкуватися в М.Грушевського¹²⁵.

У листі до М.Грушевського на початку січня 1908 р. І.Франко, власне, підтверджує наш здогад, що його «Історія» ще не була на той момент написана. Він пише, що погодився з «офертою» Петербурга й згоджується на їхні умови, але «Історія літератури» вимагає ще основної переробки й до друку не можна буде приступити так швидко. І.Франка мучили болі й нервові подразнення, тому він міг виконувати лише механічну роботу, а до розумової праці був нездатний. Наприкінці листа він пише: «А видання історії літератури не спішне для мене; поки не оброблю добре, не дам її з рук, то й петербуржцям можна буде відмовити»¹²⁶.

Реакція М.Грушевського на сепаратні дії І.Франка в справі друку «Історії української літератури» була достатньо болісною. Він образився, бо, гадаємо, у нього не було в думках не друкувати цю працю І.Франка. Наприкінці листопада професор мав розмову про це з С.Томашівським і останній «пацифікував, треба, мовляв, пробачити» І.Франкові¹²⁷. Та М.Грушевський трактував проблему серйозніше – він навіть домігся від І.Франка підпису під спільною заявою про відсутність претензій письменника до нього особисто й неправдивість поширюваних чуток (заява була надрукована в «Ділі»). Пізніше І.Франко пояснював свою згоду на підпис під листом «пресією» з боку М.Грушевського. Якщо С.Томашівський уважав за потрібне погодитися на друк праці І.Франка в Петербурзі, то М.Грушевський був проти. Напевно він розумів, що це неприхильно відіб'ється на авторитеті НТШ¹²⁸.

Із кінця 1907 р. І.Франко дедалі більше відходить від М.Грушевського. Він не прийшов із В.Гнатюком на мовну комісію й секцію 27 листопада¹²⁹. За статті І.Верхратського супроти товариства в редактованому О.Барвінським клерикально-консервативному «Руслані», І.Франко й В.Гнатюк на засіданні управи НТШ поставили на голосування питання виключення О.Барвінського з НТШ. Робилося це, очевидно, за побажанням М.Грушевського. Але коли Михайло Сергійович поїхав до Києва, у НТШ «пішла депресія», яку «найбільше виявив» І.Франко¹³⁰. Він і В.Гнатюк вирішили поновити серед членів НТШ О.Барвінського. Але по поверненню до Львова М.Грушевський наполіг рішення по О.Барвінському не скасовувати. І.Франка на цьому засіданні управи НТШ не було¹³¹. Тоді ж, схоже, М.Грушевський зменшив платню І.Франкові, хоч останній сподівався на збереження колишнього заробітку¹³².

Роздратований на М.Грушевського, І.Франко пише листа до письменниці Н.Кибальчич, яка скаржилася, що їй відмовлено в друкуванні повісті в «ЛНВ»: «Я мав розмову з проф. Грушевським про редагування «Вісника» в р. 1908 і про прямо скандальні речі, які друкувалися там протягом цілого року (ця фраза дуже нагадує рецензію С.Єфремова річної давності – І.Г.), та він на своє оправдання знає тільки одно сказати, що ліпших йому не присилають. Не знаю, які твори Ви посилали йому, але все-таки думаю, що гірших від того, що там друкували *Леся Українка*, Хоткевич і оба Грушевські Ви не могли написати» (курсив – І.Г.)¹³³.

Після цього явно дається взнаки Франкова хвороба. Ще наприкінці січня він зліг через нирки, а в першій декаді березня поїхав на лікування до Ліпіка (Хорватія)¹³⁴. У квітні М.Грушевський вирішив написати статтю про хворобу І.Франка, щоб не було зайвих чуток¹³⁵. Насправді, очевидно, щоб не дуже йняли віри розповідям І.Франка про його взаємини з М.Грушевським і справи в НТШ. За місяць І.Франко повернувся до Львова, але хвороба прогресувала, учений перебував у львівській лікарні. Відвідини І.Франка М.Грушевський зафіксував у щоденнику: «З Мочульським і Гнатюком був у Франка в його келії. Прийняв радо і був досить притомний, тільки зрідка збивався на свої ідеї – що його історії літератури Драгоманов дав одбігу, що мав «глас» про віднайдення ріжних рукописей м.ин. Рогатинця»¹³⁶.

Це була перша зафіксована М.Грушевським у щоденнику галюцинація І.Франка. Протягом двох років (до 1910 р.) їх було до десятка. Подаємо за хронологічним порядком: «Пополудні зайшов до мене Мочульський і пішли разом до Франка... Дуже баламутив – оповідав про візії «Конашевича» – на Сагайдачного, Хмельницького з бородою, про езуїтські засідки на нього, про дом, що не дають спокою» (31.05.1908); «Франко мав тепер нову ідею фікс: він Леонард Полют, його батько Роберто Б., його рідна сестра Клео де Мерод, до 5 літ жив у Неаполі, потім на каймані подорожував через океан і кайман вивіз його на верх Гімалая. Се оповідав в неділю» (2.06.1908); «Нині був у Франка – але він маячив (м. і. оповідав про Антонія, що жив в IX в. і з Кирилом був у Грегольниці)» (22.06.1908)¹³⁷. Із 29 червня 1908 р. І.Франко вже вдома, але хворобливі візії його не полишають. Одна з його фантазій дуже нагадує хворобу головного героя з роману Т.Манна «Доктор Фауст»: «Приходив зрана др. Франко, говорив досить розсудно, тільки як заходила мова про його слабкість, він загадково усміхався і казав, що хвороба його не натуральна, а демонічна, і що ніхто не пійме віри, якби він оповів про неї»¹³⁸.

М.Грушевський, порадившись із М.Мочульським і В.Козловським, вирішив скликати лікарський консилиум. І.Франко погодився, але при цьому продовжував «баламутити»: казав, що його обкрадає М.Мочульський, що його кличуть до Відня в справі пенсії¹³⁹. Консилиум відбувся в першій декаді грудня 1908 р., і про його результати М.Грушевський записав таке: «Кобринський здавав справу з консилиума (недільного) у Франка. Франко зачався, держався дуже підозріливо, казав, що зовсім здоров, нічого не бракує. Кобринський і Малишевський признали, що треба лишити як єсть, добре було б більше влади, але Франкова не дозволяє, а її теж не можна силоміць забрати»¹⁴⁰.

Від початку 1908 р. М.Грушевський почав із великою підозрою ставитися до написаних у цей час творів І.Франка. Через це, можливо, він перестав брати деяких його перекладів (на що І.Франко скаржився розпоряднику книгарні НТШ А.Дермалю¹⁴¹). Незабаром його думка, що неадекватність поведінки І.Франка відіб'ється й на його творах, підтвердилася. У липні 1909 р. І.Франко запропонував на засіданні секції НТШ для друку в «Записках НТШ» невидану поему А.Міцкевича. Коли М.Грушевський запитав, звідки він знає, що це рукопис А.Міцкевича, І.Франко відповів, що «Міцкевич сам прийшов і сказав»¹⁴². М.Грушевський доручив С.Томашівському й М.Мочульському провести наукову експертизу писання Франка й можливість друку «невиданої поеми Міцкевича» (лапки М.Грушевського – *І.Г.*)¹⁴³. Висліди експертизи М.Мочульського були невтішними для І.Франка: «В п'ятницю дістав я від др. Томашівського драму, якій др. Франко дав заголовок «Wielka utrata» і вступну статтю до неї, написану рівно ж др. Франком, – писав М.Мочульський у листі до М.Грушевського. – Зараз прочитав я статтю та перший «widok» з драми і кілька сцен з другого «widoku» і се вповні вистарчає мені, щоб виробити собі суд, чи Міцкевич автор сеї драми чи ні. Стаття Франка зробила на мене прикре враження. Аж

не хочеться вірити, що її писав чоловік з такою залізною логікою, як др. Франко! На ній дається пізнати упадок його духових сил. І коли зіставити сю статтю з недавно друкованими його статтями – то упадок дуже значний. ...Загалом стаття, як вже видно з моїх виписків, майже на кождім кроці грішить браком логіки, написана хаотично, без зв'язи й плану. Часом проявляється в ній огник свідомости, але блищить він лише хвильку й гасне»¹⁴⁴. Поему Псевдоміцкевича І.Франко все ж таки, попри попередження в помилковості приписування її класикові польського письменства, видав на початку 1914 р. власним коштом у друкарні «Діла»¹⁴⁵, чим викликав глузування й насмішки з боку польських літераторів.

М.Грушевський намагався максимально уникнути публічних розмов про незгоди між ним і І.Франком. Проте його спроби пом'якшити проблему не давали позитивних результатів. І.Франко нарікав на М.Грушевського багатьом людям у Львові, Києві, Петербурзі. Чутки про несправедливість М.Грушевського щодо І.Франка ширилися з неймовірною швидкістю. Весною 1909 р. в Києві М.Грушевський постійно стикався з розмовами про ображеного на НТШ І.Франка. Приїхавши 2 квітня до контори «ЛНВ» на Прорізну, 20, М.Грушевському доповіли про несподіваний приїзд І.Франка і його дивну поведінку¹⁴⁶. Наступного дня київські українці були під враженням від І.Франка, коли бачили його на похороні М.Косача. Він знову привселюдно фантазував, що їде до Одеси «виручати якогось Федоровського замурованого тому 10 літ Комарем (Ф.Комаровим – І.Г.) і Сашею (О.Грушевським – І.Г.)»¹⁴⁷. 4 квітня він знов був серед громади й справив сумне враження своїм станом. «Трегубов страшенно убитий, і остерігав, що Франко не добре до мене настроєний», – занотував у щоденнику М.Грушевський¹⁴⁸. Приїзд І.Франка і його «бредні» неприємно настроїли професора й він навмисно 8 квітня пішов до Українського клубу, щоби публічно маніфестувати свої дружельобні відносини до І.Франка, але той не прийшов¹⁴⁹.

Схоже, від часу хвороби І.Франка М.Грушевський постійно чекав якихось неприємностей від доктора. І вони час від часу траплялися. «Малі неприємності знову переслідують нас на виїзді, – записав професор за кілька днів до від'їзду з Криворівні, – вночі просився ночувати Франко – Мільця думала, хлопець, і не прийняла; потім Волянський (криворівненський парох – І.Г.) написав, що до нього полудне прийшов сам Франко»¹⁵⁰.

Далі працювати при такому здоров'ї в керівних структурах НТШ І.Франко вже не міг. М.Грушевському це було неприємно, але він змушений був 1 травня 1909 р. вивести І.Франка з дирекції «Видавничої спілки»¹⁵¹.

М.Грушевський не приймав звинувачень на свою адресу щодо якихось утисків І.Франка й відразу реагував, коли хтось із літераторів сприймав чутки за реальність і друкував щось, що відповідало настроям І.Франка. Так, коли Г.Хоткевич написав у своєму огляді докори на адресу редакції «ЛНВ» і здійснив «іконографічне писання з нагоди його Франка в терновім вінці», професор відразу вийшов на розмову з автором і висловив своє незадоволення. Та «убідити» Г.Хоткевича М.Грушевському так і не вдалося¹⁵² – і він мав щось супроти нього, тому, очевидно, і солідаризувався з І.Франком.

Маючи велику родину, І.Франко постійно потребував грошей. У цей час він двох синів навчав в університеті, а третього й доньку – у гімназії. Від НТШ він щомісячно одержував 200 крон, гонорарів після 1907 р. було дуже мало. Йому лишалося нарікати на НТШ і М.Грушевського передусім через зменшення сімейних доходів. Якимось чином брак гонорарних заробітків І.Франко хотів надолужити за рахунок передруку своїх старих праць. Пропонуючи перевидати «Пам'ятки української мови» з додатком нових своїх публікацій, він від початку й до кінця весни 1910 р. кілька разів звертався до М.Грушевського. Але той

змушений був відмовляти, бо бракувало коштів на нові, уже підготовлені до друку видання¹⁵³.

Проте М.Грушевський дбав про стабільне матеріальне забезпечення І.Франка, наскільки це дозволяли можливості бюджету НТШ й підконтрольних професорові фінансових структур. Він не кривив душею, коли писав до десятиріччя смерті І.Франка, що «ми (власне сам М.Грушевський – І.Г.), його прихильники, поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які, очевидно, прагли його пониження. Франко не мусив іти до них (польського й українського народо-вського громадянства – І.Г.) на поклін. Навпаки, від сього часу (1897 р. – І.Г.) і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові»¹⁵⁴. У жовтні 1906 р. на скарги І.Франка про невиконання йому грошей із «Видавничої спілки» М.Грушевський «з огляду на його потребу» запропонував кошти з інших джерел¹⁵⁵. 8 жовтня 1908 р. управа НТШ ухвалила з подачі М.Грушевського виділити І.Франкові 1000 крон¹⁵⁶. Наприкінці квітня 1909 р. на загальних зборах НТШ, очевидно з ініціативи М.Грушевського, О.Борковський мав зробити подання на «доживотну ренту» І.Франкові¹⁵⁷. Справа пенсії для І.Франка порушувалася й на засіданні НТШ у червні 1909 р.¹⁵⁸ Зрештою, навіть під час внутрішнього конфлікту 1913 р., що призвів до відставки М.Грушевського з посади голови НТШ, професор знаходив час, щоби знайти гроші для І.Франка («хоч позичити, а виплатити 400 р.»¹⁵⁹). Тим часом, від «Дністра» І. Франко одержав певну суму на свій рахунок у цьому страховому товаристві. Це було відповіддю на останній, принаймні опублікований, лист І.Франка (від 24 листопада 1913 р.). Цікаво, що ці 400 р., які І.Франко потребував на одне «літературне підприємство»¹⁶⁰, Іван Якович витратив якраз на видання Псевдоміцкевичевої поеми.

Попри хворобу, І.Франко ще вряди-годи писав дещо для «Записок НТШ» і «ЛНВ», хоч із 1908 р. зустрічався з М.Грушевським значно рідше. Став частіше заходити до львівського закладу Брайтмаєра на пиво¹⁶¹. Про ці зміни в поведінці письменника зазначав у щоденнику М.Грушевський.

Іноді до І.Франка поверталось просвітлення – він робив нормальні доповіді на засіданнях НТШ, писав цілком розумні невеличкі статті й переклади з іноземних літератур. У грудні на засіданні археографічної комісії й секції І.Франко читав «не інтересну», але читав гучно, свою статтю до «Записок НТШ», «взагалі робив ліпше враження, тільки що схуд»¹⁶². За тиждень на секції І.Франко читав іншу статтю, теж, на думку М.Грушевського, «не цікаву», але «здраву»¹⁶³. У березні 1910 р. І.Франко приносив до М.Грушевського переклад Малеагра для «ЛНВ» й «не баламутив». Та все ж і далі йому докучали галюцинації (голови), що не давали працювати¹⁶⁴. Духовна хвороба впливала на весь організм – крутило руки, він не міг писати, дошкуляв головний біль. У травні 1910 р. І.Франко казав М.Грушевському, що працює тепер над «визволенням рук», і поки вони не поправляться, відклав усі справи¹⁶⁵.

У конфлікті в НТШ 1913 р., що призвів до відставки М.Грушевського, І.Франко був на боці фронтів. Проте це не виглядає дивно, коли взяти до уваги, що супроти голови НТШ тоді виступили не лише стара генерація (С.Томашівський, В.Гнатюк, С.Рудницький, І.Труш), але цьому рішенню співчували й учні середнього покоління (І.Крип'якевич, І.Кревецький, до певної міри й М.Кордуба). На жаль, наприкінці життя поведінка й реакція І.Франка на події були не цілком адекватними й відповідними об'єктивним обставинам.

Радянські літературознавці намагалися довести ідейні розходження між І.Франком і М.Грушевським, особливо в останні роки життя І.Франка, спираючись на його лист до В.Дорошенка від 4 листопада 1915 р., де той пише про «фальшиві історичні конструкції М.Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик»¹⁶⁶. Сьогодні не вимагає доказів аксіома, що

обидва вчені були самостійними в наукових і суспільно-політичних поглядах, у визнанні окремішності українського історичного процесу. Основні точки незгоди (за Л.Винаром¹⁶⁷): скіфський період історії України; норманська теорія, яку І.Франко визнавав (і, можливо, цілком слушно), а М.Грушевський – ні; давня українська колонізація; молдавська політика Б.Хмельницького та дрібніші питання, які не зачіпали сутнісних проблем, де у вчених була цілковита згода.

Ніколи прикрі моменти спілкування не виходили назовні, не виливалися на сторінки видань. Ані в останні роки життя І.Франка, ані по його смерті М.Грушевський не нарікав на свого старого побратима, як це було в нього навіть щодо вчителя – В.Антоновича. Навпаки, подвижницька праця І.Франка здобула від М.Грушевського найвищі епітети. А під час відзначення свого шістдесятиріччя (1926 р.) М.Грушевський закінчив свою промову рядками зі знаменитого прологу І.Франка до поеми «Мойсей».

Замість висновків

Саме М.Грушевський уже у 1920-х рр. започаткував наукове франкознавство. Крім своєї статті в «Україні» (1926 р.)¹⁶⁸, академік спонукав низку істориків літератури й культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., передусім львівських, зайнятися збиранням, систематизацією й публікацією матеріалів із життя та діяльності І.Франка. У цей період М.Возняк, К.Студинський, Я.Гординський, М.Кордуба та ін. у виданнях ВУАН та НТШ друкують зливу публікацій¹⁶⁹. Саме в сенсі історичного франкознавства ці публікації на 80 років уперед визначили напрями дослідження Франкового життя.

Ми не ставили в цій статті завдання докладно дослідити всі сторони співробітництва М.Грушевського й І.Франка – на це б знадобилася об'ємна праця. Нашим завданням було ввести в обіг нові маловідомі джерельні матеріали, і, зокрема, використати щоденникові записи М.Грушевського.

Не хотілося робити остаточного присуду справам і вчинкам учених у сенсі їхніх творчих і громадських взаємин. Маємо справу з людьми надзвичайної творчої потуги, які знали собі ціну. А у відносинах між великими, навіть коли вони розвивалися часом дуже вдало, не може на різних етапах не виникати проблем, непорозумінь, внутрішніх образ. Але ці образи в публічному житті ніколи не впливали назовні, маючи позалаштунковий характер. Вони відчували, що без плідної десятирічної спільної роботи не постала б та українська наука, яка сьогодні пишається іменами Михайла Грушевського й Івана Франка.

З іншого боку й заплющувати очі на проблеми, що мали місце в історії, малювати безхмарний образ взаємин «Великого Українця» й «Великого Каменяра» в стилі класичних радянських шаблонів навряд чи доречно. Забронзовілий погляд на великих не є свідченням поваги й любові до них, а скоріше навпаки – ханжеством і профанством, породжує байдужість та апатію широкого загалу, що викликає появу «синдрому О. Бузини». Від визнання факту вживання Т.Шевченком алкогольних напоїв не применшується значення Тараса Григоровича як національного й світового велета. Так, І.Франко тяжко хворів, і пишучи про це ми якраз і співчуваємо йому, бо співпереживаємо його мукам. Коли ж ми замовчуємо цей факт, то, як раз, не поважаємо його.

Ми повинні у великих людях бачити не пам'ятники на постаментах, а живих людей, яким притаманні вади й пристрасті звичайних смертних, які страждають і хворіють, заздять і інтригують, які так само залежні від сумнозвісного матеріального фактора. Жива людина ближча нам, вона стає нашим сучасником, а не минулим на заплених полицках бібліотек, як це сталося з нашими класиками літератури, мистецтва, науки й політики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ми маємо зрозуміти вчинки великих для того, щоби стати розумнішими.

При цьому ми не маємо права нехтувати й побутовими моментами життя, які дозволяють скласти образ живої людини. Цей шлях давно проминули європейські й північноамериканські культури, які поновно відкрили для себе своїх класиків, для того, щоб освоїти спадщину минулого. Цією дорогою неминуче доведеться пройти й нам.

¹ Навіщо, скажімо, було М.Рудницькому, людині, яка застала ще пам'ять про живого історика у Львові, писати про «загребущі руки» М.Грушевського, що експлуатували І.Франка. Див.: *Рудницький М.* Творчі будні Івана Франка // Жовтень. – 1956. – №6. – С.81.

² *Возняк М.* Життя і творчість Івана Франка. – К., 1955.

³ *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто, 1956. – С. 131. Те, що саме в такій трактовці були зацікавлені відповідні органи, свідчить факт опублікування спогадів у журналі «Дніпро» (1956. – №6).

⁴ *Білецький О., Басс І., Кисельов О.* Іван Франко. Життя і творчість. – К., 1956; Басс І. Іван Франко. Біографія. – Москва, 1957. – 352 с.; Іван Франко. Збірник [спогадів]. – Л., 1948; *Дей О.* Живий Франко // Іван Франко. Збірник. – Л., 1948.

⁵ *Винар Л.* Історичні праці Івана Франка // Збірник «Української літературної газети». – Мюнхен, 1957. – С.48–63; *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – Мюнхен. – 1962. – №1. – С.16–36.

⁶ *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970.; *Домбровський О.* Критичні зауваги І.Франка до «Історії» М.Грушевського // Український історик. – 1970. – Ч.1–3. – С.122–123.

⁷ *Квіт С.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – №1. – С.61–70.

⁸ *Бурлака Г.* Добірка листів М.Грушевського з І.Франком / Вступне слово, публікація, коментар // Великий українець: Збірник. – К., 1992. – С.244–260; *Її ж.* М.Грушевський та І.Франко / Передмова, публікація листів, коментарі // Українське літературознавство. – 1993. – Вип.58. – С.28–43; *Її ж.* Листи до Івана Франка / Передмова, публікація, коментарі // Листування Михайла Грушевського. Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства». – Т.1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто. – С.16–24, 76–102, 296–309; *Її ж.* Листи Івана Франка / Передмова, публікація, коментарі // Там само. – Т.3. – С.11–27, 293–317, 566–579.

⁹ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.49. – К., 1986. – С.508.

¹⁰ Там само. – С.376 (лист від 14.01.1893).

¹¹ Там само. – С.523.

¹² *Бурлака Г.* Листи М.Грушевського до О.Кониського // Український історик. – 1994. – Ч.1–4. – С.117–134; *Ситник О.* Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. – 1991–1992, 1993. – Ч.3–4, 1–4 (110–115). – С.396–411; Ч.1–4 (116–119). – С.157–169.

¹³ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.1–4 (лист О.Барвінського від 24.02.1894).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Спр.754. – Арк.3 (лист С.Смаль-Стоцького від 15.02.1895).

¹⁶ Там само. – Спр.754. – Арк.3.

¹⁷ Там само. – Арк.4.

¹⁸ Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства / Ред. Л.Винар, упоряд. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – Т.3. – С.80 (лист від 11.10.1894).

¹⁹ Там само. – С.86 (лист від 4.12. (за ст.ст.) 1894).

²⁰ Там само. – С.92 (лист від 24(12).12.1894).

²¹ Там само. – С.90 (лист від 21(9).12.1894).

²² *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.11 (лист до М.Драгоманова від 1.01.1895).

²³ Листування Михайла Грушевського. – Т.3. – С.159 (лист від 25(13).05.1897).

²⁴ Там само. – Т.1. – С.66 (лист від 29.05.1897).

²⁵ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.112 (лист від 16.08.1898). У цей рік, М.Грушевський врятував І.Франка від безгрошів'я й фактично дав поштовх до нового забезпеченого етапу життя.

- ²⁶ Листування Михайла Грушевського... – Т.1. – С.95 (лист від 20(21).10.1906).
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.102 зв. (запис від 19.01.1906 р.).
- ²⁸ Листування Михайла Грушевського... – Т.1. – С.96.
- ²⁹ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.113 (лист від 26.08.1898).
- ³⁰ «Зрана написав відповідь «Киевским откликам» (йдеться про заключну подачу статті «К польско-украинским отношениям». – І.Г.), прочитав жінці і Франкові і відіслав. Франко, як звичайно, лише похвалив, а нічого не сказав» (запис у щоденнику від 15.07.1905 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.86 зв.).
- ³¹ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.115 (26.08.1898).
- ³² «Приїс Франко запросини на довірочну нараду національно-демократичної партії, радились – чи йти нам, я постановив не йти. Франко має нараду над відродженням радикальної партії; я віраджував приставати», «Франко оповідав за Павликів ювілей і відродження радикальної партії. Дивувався я в душі Франку, що туди вліз, але не казав йому сього», «...говорив з Франком про організацію замість радикальної партії якогось ширшого союзу, але він уже знеохотився» (щоденникові записи від 12(25), 8(21), 10(23).12.1904 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.52, 45 зв., 46).
- ³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.134 зв.
- ³⁴ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.115.
- ³⁵ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.213.
- ³⁶ Там само. – С.317.
- ³⁷ Там само. – С.394–395.
- ³⁸ Грушевський М. Олександр Кониський. 18(30)VIII.1836 –29/XI(11/XII)1900 // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 227–233.
- ³⁹ Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Дрогобич, 2005. – Т.3. – С.276–298.
- ⁴⁰ Визначення упорядника коментарів О.Багана (див.: Франко І. Вибрані твори у трьох томах... – С.664). Єдине, у чому не можна погодитися з автором приміток, так це те, що М.Грушевський у 1917 р. був «учнем М.Драгоманова». Насправді все якраз навпаки. Саме М.Грушевський допоміг І.Франкові позбутися ідейного впливу М.Драгоманова. Пізніше захоплення М.Грушевського постаттю М.Драгоманова пов'язане не з національними моментами у творчості останнього, а прокламуванням європейського вибору, заснуванням у центрі Європи непідвладного більшовицькій цензурі нового еміграційного інтелектуального осередку.
- ⁴¹ Франко І. Вибрані твори... – С.409–417.
- ⁴² Там само. – С.415–416.
- ⁴³ Уперше друкована в журналі І.Франка «Житє і слово» (1895, т.4). Див.: Франко І. Вибрані твори... – С.388–389.
- ⁴⁴ Там само. – С.393.
- ⁴⁵ Там само. – С.369–370.
- ⁴⁶ Косач-Кривенюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С.689.
- ⁴⁷ Там само. – С.692
- ⁴⁸ Там само. – С.696 (лист від 16.06.1903)
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.117 зв., 119, 120 зв.
- ⁵⁰ Цікаве завершення фрази, яка ніби передбачила зміну ставлення М.Грушевського до М.Драгоманова в майбутньому. Коли зазнали поразки визвольні змагання 1917–1921 рр., потреба соціального перетворення виходила на передній план для партії есерів, яку представляв тоді професор. Тож знову актуальною ставала тема політичної еміграції. М.Грушевський щодо М.Драгоманова змінив негатив на позитив і видав дві праці, які стали для більшості істориків свідченням тривалого в часі ставлення видатного історика до женецького емігранта. (Див.: Грушевський М. З початків українського соціалістичного руху: М.Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – 212 с.; Його ж. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – №2–3. – С.3–28).
- ⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.120 зв.
- ⁵² Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.311.
- ⁵³ Передмова [до вид.: М.Драгоманов. Листи до І.Франка і інших. 1881–1886. – Львів, 1906] // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Т.3. – С.589–595, 596–610.
- ⁵⁴ Там само. – С.603.

- ⁵⁵ *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 178 (лист від 20.11.1901). Цікаво, що пояснював свою належність до «фамілії» Грушевського Франко не спільністю думок, чи для праці на користь спільної справи, а лише тим, що змушений у справах часто бувати в домі М. Грушевського. Що знову ж таки є свідченням відсутності сердечності у стосунках.
- ⁵⁶ «Франка мало бачу, та й він якійсь став малоінтересний сими часами, як і Труш – може, зрештою, се я їх так настроюю» (запис в щоденнику від 9.03.1904) // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.40 зв.
- ⁵⁷ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.92 (лист від 23.09.1897).
- ⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1.– Спр.622. – Арк.81.
- ⁵⁹ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.127–128 (лист від 16.01.1899).
- ⁶⁰ Там само. – С.139.
- ⁶¹ Записки НТШ. – 1900. – Кн. 6. – С. 24–41.
- ⁶² *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 166–167.
- ⁶³ «Як кажу, щодо мене, «Вісник» – се головна нитка, яка в'яже мене з Товариством. Не стане його, то я буду мусив шукати собі іншого хліба, бо наукова робота давала мені досі не сповна 20 гульд. місячно» (лист до Б. Грінченка від 20.11.1901 р.) (*Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 186).
- ⁶⁴ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.50. – С.181–182.
- ⁶⁵ Там само. – С.178.
- ⁶⁶ Там само. – С.178–179.
- ⁶⁷ Там само. – С.174–176, 177 (листи до Є.Трегубова й М.Грушевського від 14.11 та 16.11.1901).
- ⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.40 зв.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.4 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.42 зв.–43 зв.
- ⁷¹ *Франко І.* Зібрання творів... – Т.5. – С.237 (лист від 22.02.1904).
- ⁷² Там само. – С.252 (лист до В.Ягича від 11.11.1904); ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.51 зв. (10.12.1904 вони разом вже читали коректу).
- ⁷³ *Hruschewskij M.* Erster Dezzennium Wissentschaftlicher Thetigkeit der Schevchenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg // Archiv für Slavische Philologie. – Berlin, 1906. – Bd.27. – S.279–299.
- ⁷⁴ *Франко І.* Зібрання творів... – Т. 50. – С. 272 (лист до матері від 28.08.1905).
- ⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.49 зв. (запис від 30.11.1904).
- ⁷⁶ Там само. – Арк.52 (запис від 12 і 14.12.1904).
- ⁷⁷ Там само. – Арк.46.
- ⁷⁸ Там само. – Арк.56–56 зв. (запис від 1 і 2.01.1905).
- ⁷⁹ Там само. – Арк.80 зв. (запис від 23.05.1905), 81 зв. (запис від 30.05.1905).
- ⁸⁰ Там само. – Арк.82 (запис від 2 і 3 06.1905).
- ⁸¹ Там само. – Арк.136 зв. (запис від 30.11.1906).
- ⁸² Там само. – Арк.66, 69 (записи від 18.02 та 11.03.1905).
- ⁸³ Там само. – Арк.120 зв.
- ⁸⁴ *Gruschewski M.* Die Kleinrussen! // Die Russen uber Russland. – Frankfurt am Maine, 1906. – S.616–639; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.84 (запис від 18.06.1905).
- ⁸⁵ Там само. – Арк.89 зв. (запис від 10.08.1905); *Грушевський М.* Іще до «Чуда св. Климента папи римського» // ЗНТШ. – 1905. – Т.LXVI. – Кн.IV. – С.1–3.
- ⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 89зв.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 66 (запис від 19.02 1905).
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 68 .
- ⁸⁹ Там само. – Арк.89.
- ⁹⁰ Там само. – Арк.91 (запис від 24–26 жовтня 1905).
- ⁹¹ Там само. – Арк.106 (запис від 19.02.1906).
- ⁹² Там само. – Арк.109 зв.(запис від 17.03.1906).
- ⁹³ Там само. – Арк.121–121 зв. (запис від 16–19.07.1906).
- ⁹⁴ Там само. – Арк.131 (запис від 4.10.1906).
- ⁹⁵ Там само. – Арк.135 (запис від 22.11.1906).
- ⁹⁶ Там само. – Арк.133–133 зв. (запис від 21 і 22.10.1906).
- ⁹⁷ Там само. – Арк.136 зв. (запис від 30.11.1906).

- ⁹⁸ Там само. – Арк.137 зв. (запис від 10.12.1906).
- ⁹⁹ Там само. – Арк.138–138 зв. (запис від 11.12.1906).
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк.139 (запис від 16.12.1906).
- ¹⁰¹ Там само. – Арк.130 зв. (запис від 28.09.1906).
- ¹⁰² Там само. – Арк.145–145 зв.
- ¹⁰³ Там само. – Арк.144, 144 зв. – 145, 145–145 зв., 148 зв.
- ¹⁰⁴ Там само. – Арк.145 зв.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк.150 зв. (запис від 6.06.1907).
- ¹⁰⁶ Там само. – Арк.162.
- ¹⁰⁷ Там само. – Арк.56–56 зв., 83 зв., 109, 100 зв., 121 зв., 124 зв., 139, 141 зв.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк.167 (запис від 22.11.1907) «Були в Монополі з Франком, Томашівським, Мочульським і Джиджорою. Балакали приязно».
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк.156 (запис від 8.08.1907).
- ¹¹⁰ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.285.
- ¹¹¹ Там само. – С.310. Франко І. Українська література в 1906 р. // Рада. – 1907. – 11, 14, 16, 30 січня, 2 лютого (чч. 8, 11, 12, 24, 44).
- ¹¹² У листі до І.Франка відразу по виходу останньої частини статті, М.Грушевський писав про вимогу С.Єфремова зняти його прізвище серед співробітників «ЛНВ». Причиною, на думку М.Грушевського, було тісне зближення з Б.Грінченком (див.: Листування М.Грушевського... – Т.1. – С.97).
- ¹¹³ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.319.
- ¹¹⁴ Листування М.Грушевського... – Т.1. – С.97.
- ¹¹⁵ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.322 (лист до М.Грушевського від 13.05.1907).
- ¹¹⁶ Франко І. [рец.] М.Hruschewskyj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т.33. – С.595; Його ж. [рец.] М.Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды. – Санкт-Петербург, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т.36. – С.175–177.
- ¹¹⁷ Франко І. Українська трибуна в Росії // Франко І. Вибрані твори... – С.355–361.
- ¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.163, 164, 166 зв. (записи від 26.10, 31.10, 19.11.1907).
- ¹¹⁹ Там само. – Арк.156 (запис від 8.08.1907).
- ¹²⁰ Там само. – Арк.162 зв.
- ¹²¹ Там само. – Арк.166 зв. (запис від 21.11.1907).
- ¹²² Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.336–340 (лист до Є.Трегубова від 30.11.1907).
- ¹²³ Там само. – С.341–342 (лист від 16–17.12.1907).
- ¹²⁴ Франко І. Теорія і розвій історії літератури: /Вступ/; Екскурс I: Фотіїв «Міріобібльон»; Екскурс II: «Оглавление книгам и кто их писал» // ЗНТШ. – 1909. – Т.LXXXIX. – Кн.ІІІ. – С.5–45.
- ¹²⁵ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.344–345 (лист від 31.12.1907).
- ¹²⁶ Там само. – С.347.
- ¹²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.167 (запис від 25.11.1907).
- ¹²⁸ Там само. – Арк.168 (запис від 2–4.01.1908) «Франку роблять пропозицію з СІБ щодо Історії літератури, і Томашівський зараз став на тім становищу, що се для Франка користніше».
- ¹²⁹ Там само. – Арк.167.
- ¹³⁰ Там само. – Арк.176 зв. (запис від 15–16.01.1908).
- ¹³¹ Там само. – Арк.179 зв.(запис від 11 і 13.02.1908).
- ¹³² Там само. – Арк.178 (запис від 7.02.1908) «Заходив Франко і дуже здивував сказавши, що побирав платню собі по-давньому і в сім році». Очевидно, розмова про зменшення платні між М.Грушевським і І.Франком була раніше й останній погодився з присудом професора.
- ¹³³ Франко І. Зібрання творів... – Т.50. – С.370–371 (лист від 2.03.1908).
- ¹³⁴ Там само. – Арк.177 зв., 182 зв. (запис від 28.01. та 8.03.1908).
- ¹³⁵ Грушевський М. Недуга д-ра І.Франка // ЛНВ. – 1908. – Кн.7. – С.405–406; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.185 зв. (запис від 29.04.1908). Очевидно, М.Грушевський довго вагався, чи варто її друкувати. Член управи НТШ Д.Лукіянович

радив «упустити» цю статтю (Там само. – Арк.189 зв., запис від 20.05.1908). Незадоволеним по прочитанні цієї статті виявився й сам І.Франко (Там само. – Арк.194 зв., запис від 22.06.1908).

¹³⁶ Там само. – Арк.185 зв. – 186 (запис від 4.05.1908).

¹³⁷ Там само. – Арк.190 зв., 191, 194 зв.

¹³⁸ Там само. – Арк.216 зв. – 217 (запис від 12.10.1908).

¹³⁹ Там само. – Арк.226–226 зв. (записи від 24 і 27.12.1908).

¹⁴⁰ Там само. – Арк.229 зв. (запис від 10.12.1908).

¹⁴¹ Там само. – Арк.254 (запис від 8.03.1909).

¹⁴² Там само. – Арк.281 зв. (запис від 1.07.1909).

¹⁴³ Там само. – Арк.283 (запис від 11.07.1909).

¹⁴⁴ Там само. – Спр.651. – Арк.25, 29 (лист М.Мочульського до М.Грушевського від 1.08.1909).

¹⁴⁵ Wielka utrata: Исторична драма з рр. 1831–1832: З додатком життєпису А.Міцкевича та вибору поезій у перекладі на українську мову. – Л.: Видав І.Франко, 1914.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.260.

¹⁴⁷ Там само. – Арк.260 зв.

¹⁴⁸ Там само. – Арк.261.

¹⁴⁹ Там само. – Арк.261, 262 зв. (записи від 5 й 8.04.1909).

¹⁵⁰ Там само. – Арк.292 (запис від 16.08.1909).

¹⁵¹ Там само. – Арк.268 (запис від 7.05.1909).

¹⁵² Там само. – Арк.228 (запис від 4.12.1908).

¹⁵³ Там само. – Арк.323, 342–342 зв. (записи від 27.01, 5.03, 29.05.1910).

¹⁵⁴ Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка) // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.14.

¹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.133 зв.

¹⁵⁶ Там само. – Арк.216.

¹⁵⁷ Там само. – Арк.266 зв. (запис від 27–29.04.1909).

¹⁵⁸ Там само. – Арк.279 (запис від 19.06.1909).

¹⁵⁹ Там само. – Спр.265. – Арк.71–73 (лист М.Грушевського до І.Джиджори від 4(17).12.1913).

¹⁶⁰ Листування М.Грушевського... – Т.3. – С.315.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1 – Спр.25–227 зв, 281 зв. (запис від 3.12.1908, 1.07.1909). Доповів про перший випадок І.Джиджора, якого запросив І.Франко, констатувавши, що останній, очевидно, буває часто, бо «добре знають усі його манери».

¹⁶² Там само. – Арк.315 (запис від 13.12.1909).

¹⁶³ Там само. – Арк.316 зв.

¹⁶⁴ Там само. – Арк.323 (запис від 5.03.1910); Франко І. Малєагр: уривок першої пісні // ЛНВ. – 1910. – Т.50. – С.50–55.

¹⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.329 (запис від 7.05.1910).

¹⁶⁶ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – №1 (13). – С.17–18.

¹⁶⁷ Винар Л. Историчні праці Івана Франка... – С.48–63.

¹⁶⁸ Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка). – С.3–20.

¹⁶⁹ Перелічимо лише деякі з них: Возняк М. Життя і значіння Івана Франка. – Л., 1913; Його ж. Журнальні плани Франка в рр.1881–1886 // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.17–88; Його ж. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.115–163; Студинський К. Іван Франко і товарищі в соціалістичним процесі 1878 р. // Україна. – 1926. – Кн.6. – С.56–114.

Were the two most active and productive members of Shevchenko Scientific Society friends or foes in their social and political lives and personal relations? Previously unstudied Hrushevsky diaries from 1904-1910, allows the author to trace the evolution of their collaboration on scholarly endeavours, explores the reasons for the ameliorations and deteriorations in their relations, and notes the influence on them of the most prominent members of the Ukrainian society of the time

(O. Barvins'kyi, M. Drahomanov, O. Konys'kyi and others). The author studies the considerable mutual influence exercised by M. Hrushevsky and I. Franko. The period of greatest common interests and collaboration were the years 1897-1906. The author finds that Franko's illness (1907-1916) was the main factor in the deterioration of his relations with Hrushevsky.
